C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA IUGURTHA

EX HISTORIIS

ORATIONES ET EPISTULAE.

IN USUM SCHOLARUM

EDIDIT

ADAM EUSSNER.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCI.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEMONITUM EDITORIS.

Sallustius a me recognitus quibus potissimum locis ab optimis libris ita discedat, ut inter se dissentientibus illis unum pluresve sequatur aut corruptis iisdem ad deteriores redeat vel probabilia sectetur coniecturis, prope diem praefari mihi licebit et doctorum iudicio subicere. In his interim exemplaribus, quae scholarum maxime in usum eduntur, breviter indicavi discrepantiam prioris editionis Teubnerianae, quam curaverat Rudolfus Dietsch. Quae tamen ad verborum formas scribendique rationes pertinent, non omnia enumeravi, sed notabiliora quaedam e Bello Catilinae exempli causa proposui. Praeterea, discipulorum ut consulerem utilitati, ipsis Bellis et Historiarum orationibus atque epistulis praemisi selecta veterum de Sallustio testimonia.

DISCREPANTIA PRIORIS EDITIONIS TEUBNERIANAE.

Bellum Catilinae (*cf. Woelfflin. Philol. XVII 520*) ‖ Liber de Catilinae coniuratione 3, 2 auctorem *cod. P* (= *Paris. Sorb. n. 500*) *alii* ‖ actorem 3, 5 eadem qua *I. F. Gronov.* (*codd. pauci*) ‖ eadem eademque quae 5, 1 natus, fuit ‖ natus fuit, 6, 2 coaluerint: ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. sed *codd. pauci, Augustin. ep. 138, 9* ‖ coaluerint. Set 8, 4 qui ea fecere *P plerique* ‖ qui fecere 8, 4 quantum ea *P plerique* ‖ quantum eam 9, 5 benificiis quam *P al.* ‖ benificiis magis quam 10, 3 primo imperi, pecuniae deinde *scripsi* ‖ primo pecuniae, deinde imperi 14, 5 molles etiam *P* ‖ molles [aetate] 15, 2 adulta *P al.* ‖ adultum 15, 3 facinus *P* ‖ facinoris 17, 1 L. Caesare et *codd.* ‖ L. Caesare [et] 18, 2 L. Tullo et *codd.* ‖ L. Tullo [et] 18, 3 quod intra legitumos dies profiteri nequivit (nequiverit *P plerique,* nequiverat *al.*) *codd.* ‖ [quod — nequiverit] 18, 6 ea re *codd.* ‖ * * * * * Ea re 19, 3 in exercitu *plurimi codd.* ‖ sine exercitu 19, 3 ductabat, iter faciens ‖ ductabat iter faciens, 20, 9 o fortissumi *P V* (= *Vat. 3864*) *al.* ‖ fortissumi 20, 11 extruendo *codd.* ‖ extrudendo 22, 1 Catilinam oratione habita, cum ‖ Catilinam, oratione habita cum ‖ 22, 2 atque eo dictitare fecisse *codd.* ‖ [atque — fecisse] 25, 2 viro atque liberis *P plerique* ‖ viro liberis 25, 2 psallere et *codd.* ‖ psallere (*om.* et) 25, 3 lubido *P al.* ‖ lubidine 26, 5 consulibus *codd. optimi* ‖ [consulibus] 27, 3 per *codd.* ‖ penes 28, 1 hominibus sicuti *codd.* ‖ hominibus * * * * * sicuti 28, 1 domi *P* (*ex* domu) *Par. 1576* (*ex* domui) *plerique* ‖ domui *pauci codd.* 28, 2 periculum *P al.* ‖ periculi 29, 1

exagitatam *codd.* ‖ exagitatum 31, 3 rogitare omnia omnia pavere *scripsi* ‖ rogitare, omnia pavere 31, 5 aut *plerique codd.* ‖ vel 31, 5 sicut (*vel* sicuti) *plerique* ‖ sicubi 31, 7 plebem Romanam *codd.* ‖ populum Romanum 32, 1 consuli *codd.* ‖ consuli *** 32, 2 possent *codd.* ‖ possint 32, 2 accessurum *errore* ‖ adcessurum 33, 1 patriae sedis, omnes *scripsi* ‖ patriae, set omnes 33, 3 plebs *opt.* (*P* ples) (*eandem formam servavi* C. 48, 1; I. 63, 6; 65, 5) ‖ plebes 34, 1 respondit *P et plerique* ‖ respondet 34, 1 vellent *P plerique* ‖ velint 34, 2 oreretur *P* ‖ oriretur 35, 3 qui (quin *opt.*) ‖ quia 35, 3 (et — persolveret) *P al.* ‖ , cum scilicet — persolveret, 36, 1 Flaminium *codd.* ‖ Flaminium [Flammam] 36, 5 atque *P plerique* ‖ erat, quae 37, 5 qui per dedecora *P plerique* ‖ per dedecora (*deleto* qui) 37, 5 alebantur *inserui* ‖ *om.* 38, 1 Cn. Pompeio et *codd.* ‖ Gn. Pompeio [et] 38, 1 nacti *codd.* ‖ nancti 38, 3 illa *codd.* ‖ Sullae 39, 2 ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent *codd.* ‖ ceteros, qui plebem — tractarent, iudiciis terrere 39, 4 illis, qui *codd.* ‖ illis, si 39, 5 Fulvius *P plerique* ‖ [A.] Fulvius 39, 6 per se *codd.* ‖ ipse 40, 6 arcessit (*quae activi forma omnino libris commendari videtur*) ‖ accersit 41, 5 praecepit *codd.* ‖ praecipit 41, 5 manifestos *codd.* (*quam formam ceteris quoque locis exhibui praeter Catonis or.* 52, 36) ‖ manufestos 42, 3 citeriore *codd.* ‖ ulteriore 43, 1 videbatur *P plerique* ‖ videbantur 43, 1 Faesulanum *codd.* ‖ † Faesulanum 43, 1 plebis (*quam formam ubique servavi*) *codd.* ‖ plebei 44, 5 Qui *P V plerique* ‖ Quis 45, 3 venerunt et simul *codd.* ‖ venere, simul 46, 3 Caeparium *P al.* ‖ [quendam] Caeparium 46, 3 Terracinensem *P al.* ‖ Tarracinensem 46, 5 in senatum perducit *codd.* ‖ perducit 49, 1 neque precibus neque gratia neque pretio *P plerique* ‖ neque precio neque gratia 49, 1 potuere *codd.* ‖ quivere 49, 4 singillatim *libris confirmatur* (*item* I. 42, 5) ‖ singulatim 50, 2 exercitatos, orabat in audaciam *P plerique* ‖ exercitatos [in audaciam], orabat 50, 4 dixit *Dinterus et Roscherus* ‖ dixerat 50, 4 quod *P plerique* ‖ qui 51, 4 qui *P plerique* ‖ quae 51, 5 atque advorsa *P al.* ‖ et advorsa 51, 6 et in pace *P plerique* ‖ [et] in pace 51, 8 his *P plerique* ‖ eis 51, 15 saevior (seu.) *P al.* ‖ severior 51, 19 super-

vacuaneum *P* (*man. 1*) *V* (*item* 58, 11) ‖ supervacaneum 51, 27 sed *codd.* ‖ Scilicet 51, 27 ignaros eius *P* (eius *eras.*) *V al.* ‖ ignaros 51, 36 senatus *codd.* ‖ senati 51, 39 Graeciae morem imitati *codd.* ‖ *inclus.* 51, 42 illis *PV al.* ‖ in illis 52, 16 si in *opt.* ‖ sin in 52, 25 et dubitatis *PV plerique* ‖ *om.* 52, 25 deprensis *PV al.* ‖ deprehensis 52, 29 prospera *P al.* ‖ prospere 52, 30 A. Manlius *codd.* ‖ T. Manlius 52, 35 mehercule *V plerique* (*P ex* mehercules) ‖ mehercules 52, 35 urget *opt. ubique* ‖ urguet 52, 35 urbis *codd. praeter V* ‖ [urbis] 53, 5 parente *pauci ex deterioribus* ‖ vi parentum 53, 6 possum *P al.* ‖ possem 54, 6 illum adsequebatur (ass.) *P al.* ‖ illa sequebatur 55, 1 triumviros (IIIviros *plerique*) ‖ tresviros 55, 1 [ad] *expunxit Carrio cum paucis codd.* ‖ ad 55, 5 vindices (*vel* indices *vel sim.*) rerum capitalium *plerique* ‖ [vindices rerum capitalium] 56, 4 Galliam *opt.* ‖ in Galliam 57, 1 Transalpinam *codd.* ‖ [Transalpinam] 57, 4 expeditos *P plerique* ‖ expedito ****** 58, 9 si metu *codd.* ‖ sin metu 59, 3 omnis, lectos ‖ omnis lectos 59, 3 colonis suis *scripsi* (colonibus *opt.* coloniis *al.* colonis *pauci, Gronov.*) ‖ calonibus 59, 5 tumultus *codd.* ‖ tumulti 60, 2 ferentariis *P al.* ‖ [a] ferentariis 60, 2 cum infestis *codd.* ‖ [cum] infestis 61, 3 divorsius *codd.* ‖ divorsius alis alibi stantes

Bellum Iugurthinum *P* ‖ Liber de bello Iugurthino 1, 4 auctores *pauci ex bonis codd.* ‖ actores 1, 5 periculosa *codd.* ‖ periculosa ac pernitiosa *Augustin. ep. 153, 22* 3, 1 is *pauci* (iis *P*, his *vel* uis *vel* ius *al.*) ‖ vel vi 4, 4 sim et *opt.* (et *omnes libri*) ‖ sum 5, 3 expedio *P al.* ‖ expediam 5, 4 Syphace (siface *P*) ‖ Suface 5, 5 sed *codd.* ‖ [set] 6, 1 et minumum *codd. fere omnes* ‖ minumum 7, 1 his *codd.* ‖ Eis 9, 2 en *plerique* (*om. V eras. P*) ‖ [En] 10, 1 ea *codd.* ‖ [ea] 10, 7 qui aetate *plerique* ‖ quia aetate 11, 6 adoptatione (*vel* adoptione) *codd.* ‖ [adoptatione] 12, 3 suam *P plerique* ‖ sua 12, 5 tugurio *P plerique* ‖ [in] tugurio 13, 6 praecepit *P plerique* ‖ praecipit 14, 1 exercitum *codd.* (exercitus *V*) ‖ exercitus 14, 3 posse me *P plerique* ‖ possem 14, 5 amicitiam instituit (*vel* inst. am.) *codd.* ‖ [amicitiam] instituit 14, 9 tuis *codd.* (*om. V*) ‖ [tuis] 14, 9 numquamne *P plerique* ‖ Numquam *V* 14, 11 nequit *P plerique* (non q. *V*) ‖ non quit 14, 18 ne foedera *P plerique* (neu

f. *V*) ‖ neu foedera 15, 2 praeterea senatus *P plerique* ‖ praeterea [senatus] 15, 4 Aemilius *codd.* ‖ M. Aemilius 15, 5 videt *P plerique* ‖ vidit 16, 3 fama fide *P plerique* ‖ famae fide 17, 5 arbori *P plerique* ‖ arbore 18, 1 Libyes (*vel* libies) *codd.* ‖ Libues 18, 4 Persae *P plerique* ‖ et Persae 18, 8 lateribus, tecta ‖ lateribus tecta, 18, 11 proxume Carthaginem *codd.* ‖ proxuma Carthagine 19, 1 alii multitudinis domi minuendae gratia pars imperi cupidine *codd.* ‖ pars imperi cupidine, alii — gratia 19, 3 Cyrene (*vel* cirene) *codd.* ‖ Curene 19, 4 proxume Hispaniam *plerique* (proximi hispanias *P*) ‖ proxumi Hispania 21, 4 de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare *pauci* (*om. opt.*) ‖ [de — disceptare] 25, 2 enisum est *boni aliquot* (*om. al.*) ‖ enisum 25, 5 navem *P* (*m. 1*) *Par. 1576 al.* ‖ navim 26, 3 armatus *P al.* ‖ armatis 27, 4 L. Bestia (*omisso nom. gentili*) *P* ‖ L. Bestia [Calpurnius] 28, 1 venire *opt.* ‖ vaenum ire 28, 5 artes animi *codd.* ‖ artes et animi 29, 3 primum *P al.* ‖ primo 31, 10 honori, non praedae *codd.* (honores non praedas *V*) ‖ honori, non praedas 31, 14 eadem metuere *codd.* ‖ [eadem metuere] 31, 18 rem publicam, non ‖ rem publicam? Non 31, 19 contemnit *plerique* (contempnit *P*, contemnet *V*) ‖ contemnet 31, 23 nostris *P V plerique* ‖ vostris 31, 28 [ad hoc] *inclusi* ‖ Ad hoc 32, 1 saepe [in] dicundo *codd.* (*in quibusdam in deletum*) ‖ saepius dicundo 32, 1 arcessebat (*vel* accersebat) *opt.* ‖ accersebant 32, 5 praetor *boni aliquot* (PR *P* p̄r̄ *Par. 1576*) ‖ *om.* 35, 9 priore *P plerique* ‖ priori 35, 10 urbem *P plerique* ‖ O urbem 36, 2 ludificare *codd.* ‖ ludificari 37, 4 hiemalibus *codd.* ‖ hiemantibus 38, 7 occupaverunt *opt.* ‖ occupavere 38, 10 metu mutabantur *P plerique* ‖ metum intuebantur 42, 5 deseret *P plerique* ‖ deserat 43, 1 Metellus et Silanus *omittuntur praenomina in codd. paene omnibus* ‖ Q. Metellus et M. Silanus 43, 1 designati *codd.* ‖ de senatus sententia 43, 3 [eligere] scribere *opt.* ‖ scribere 44, 5 ea ‖ *om.* 46, 4 procedat *codd.* ‖ procederet 46, 4 forent, regi ‖ forent regi, 46, 4 nuntiare *P al.* ‖ nuntiari 47, 2 et si paterentur opportunitates *P plerique* ‖ si paterentur, et ob opportunitates 48, 1 animadvortit *codd.* ‖ animum advortit 48, 3 passuum *codd.* ‖ [passuum] 49, 1 suorum *codd.* ‖ [suorum] 50, 1 Rutilium *om. praenom. P*

plerique ‖ *P*. Rutilium 53, 5 laetique *P plerique* ‖ laetique victoria 53, 7 adventare *codd.* ‖ adventarent 53, 8 exortum *codd.* ‖ mutatur 54, 1 sunt *codd.* ‖ sint 54, 5 in acie *P plerique* ‖ [in] acie 54, 6 interfici *pauci* (*ex corr.*) ‖ interficit 55, 1 [ut] *om. plerique, praebet P* ‖ ut 55, 1 Albini *opt.* ‖ Auli Albini 55, 4 anxius *P plerique* ‖ [animo] anxius 55, 5 sed igni magis quam praeda ager vastabatur *ante* exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat *transposui auctore L. Grasberger* ‖ exercitus — ducebat. Set igni — vastabatur 58, 3 frustrari *P al.* ‖ frustrati 58, 4 clamorem ut (vel) *opt.* ‖ *om.* 60, 4 sicuti (*vel* sicut) *codd.* ‖ sicubi 62, 1 meritae *opt.* ‖ merenti 63, 2 animus belli ingens domi modicus ‖ animus belli ingens: domi modicus 63, 7 indignus illo honore et is quasi *scripsi* ‖ is indignus illo honore et quasi 64, 1 [cum] *P al.* ‖ *om.* 64, 1 atque alia *opt.* ‖ alia 64, 2 [primum] *iterant opt.* ‖ *om.* 65, 1 paulum *P al.* ‖ paululum 65, 5 multis a mortalibus *P* ‖ a multis mortalibus 67, 1 arce *Iordanus* ‖ ad arcem 68, 2 circiter hora tertia *P* ‖ circiter horam tertiam 69, 4 nam *codd.* ‖ † nam 70, 2 clarum *codd.* ‖ carum 71, 5 [ex perfugis] cognovit *P plerique* ‖ cognovit 72, 2 excitus *plerique* (exercitus *P*) ‖ experrectus 73, 2 invitum *P* (*man. 1*) *plerique* ‖ invisum 74, 1 fidei *opt.* ‖ fide 74, 3 [et] *iterant opt.* ‖ *om.* 75, 1 ubi *aliquot boni* ‖ ubique 75, 5 fuerint (*vel* fuerit) *codd.* ‖ forent 76, 3 dein duobus *P* (deinde) *al.* ‖ Deinde 76, 3 [superque eas] *delenda censuit Popma* ‖ *om.* 76, 3 [et super aggerem] *inclusi* ‖ [et] super aggerem 77, 2 Iugurthini *codd.* (Iugurthae *unus*) ‖ [Iugurthini] 78, 2 alta, alia *plerique omnes* ‖ alta alia, alia. 79, 1 mirabile *P plerique* ‖ memorabile 79, 1 nos locus *P plerique* (locus nos *al.*) ‖ [nos] locus 80, 6 et iam ‖ Etiam 81, 2 ibi[que] *P al.* (q. *vel* quintus *al.*) ‖ ibique ****** 81, 3 dux Romanus *P al.* ‖ Romanus 84, 2 sociisque *quod in codd. post* regibus *est Wirzius post* ex Latio *transposuit* ‖ regibus sociisque 85, 10 mutare *P V al.* ‖ mutari 85, 11 is *P al.* (is sibi *V al.*) ‖ is [sibi] 85, 13 et *P plerique* (aut *V al.*) ‖ aut 85, 16 posset *codd.* (possit *V*) ‖ possit 85, 22 illorum vita *P* ‖ vita illorum 85, 26 facundam *P plerique* (facundiam *V al.*) ‖ facundiam 85, 29 corpore *P plerique* (pectore *P man. 2 V*) ‖ pectore 85, 30 ego meis *P al.*

(egomet *P m. 2 V*) ‖ egomet meis 85, 33 praesidia *codd. praeter V* ‖ praesidium 85, 34 neque *codd.* ‖ nec 85, 35 mollitiem *P plerique* (mollitiam *V al.*) ‖ mollitiam 85, 40 laborem viris *P al.* (viris laborem *V al.*) ‖ viris laborem 85, 41 in conviviis *codd.* ‖ [in conviviis] 85, 42 flagitiis *codd.* (omnibus flagitiis *V*) ‖ [omnibus] flagitiis 85, 42 dedecoravere turpissumi viri, ‖ dedecoravere, turpissumi viri 85, 45 atque *P V plerique* ‖ [atque] 86, 1 aliisque *P plerique* ‖ aliis 87, 4 cognoverunt *P plerique* ‖ cognovere 89, 4 Libys (libis) *P al.* ‖ Libus 89, 5 natura serpentium ipsa perniciosa *codd.* ‖ [natura serpentium, ipsa pernitiosa] 89, 7 quae — agebat *P plerique* ‖ qua — agebatur 91, 1 usui *codd.* ‖ usu 91, 7 ante *P plerique* ‖ [ante] 92, 1 peregit Marius sine ullo suorum incommodo *boni aliquot* (peregit *om. P*) ‖ Marius sine ullo suorum incommodo fecit 92, 5 diiungebat *P* ‖ disiungebat 92, 5 omnis natura *aliquot codd.* (omnia natura *opt.*) ‖ omnis a natura 92, 7 [et] frumenti *P plerique* ‖ frumenti 92, 7 et altis machinationibus *P al.* ‖ [et aliis machinationibus] 93, 3 adorta *scripsi* (aduortit *P al.*) ‖ vortit 93, 5 ascenderat *P plerique* ‖ escenderat 93, 6 ascenderat *opt.* ‖ escenderat 93, 8 quattuor centuriatos *scripsi* ‖ ******* quattuor centuriones 94, 1 e centuriis *P* ‖ escensuri 94, 2 nisui *P plerique* ‖ nisu 94, 3 [est] *opt.* ‖ *om.* 95, 3 prope iam *P plerique* ‖ iam prope 95, 3 atque Latinis *codd.* ‖ et Latinis 95, 3 doctissume *codd.* ‖ doctissumi 95, 3 simulanda *P plerique* ‖ simulanda ac dissimulanda 97, 5 ascendere *codd.* ‖ escendere 97, 5 cedere *P* ‖ caedere 97, 5 obtruncare *P al.* ‖ obtruncari 97, 5 novi *quod libri inter* veteres *et* que *scriptum habent ante* veteres *transponi iusserunt Woelfflinus et Gertzius* ‖ veteres novique 97, 5 et ob ea scientes belli *codd.* ‖ [et ob ea scientes belli] 99, 1 iubet *P plerique* ‖ [iubet] 99, 3 terrore *opt.* ‖ *om.* 100, 1 in hiberna propter *Par. 1576 al.* ‖ in hiberna ******** propter 100, 4 porta *plerique* ‖ portas 100, 4 auxiliarios *plerique* (et aux. *P*) ‖ ex auxiliariis 100, 4 super vallum in munimentis *P al.* (in mun. sup. vall. *al.*) ‖ [in munimentis] 100, 4 non diffidentia *opt.* ‖ non tam diffidentia 100, 4 factum iri *Klimscha* ‖ futura 100, 5 Iugurthini belli *codd.* ‖ [Iugurthini belli] 100, 5 a pueritia *opt.* (pars *recte om., male iterato* quod) ‖

pars a pueritia 102, 2 suo *P plerique* ‖ se 102, 3 facere: ingenium *opt.* ‖ facere, uti ingenium 102, 6 inopi *plerique* ‖ imperi 102, 8 esses *opt.* ‖ es 102, 12 ob regnum tutandum *multi codd.* (ob *om. P al.*) ‖ regnum tutantem 102, 15 Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens ‖ Iugurtha cognita legatione Sullae et Manli, metuens 103, 3 ipsis *v* (= *Vat. 3325*) ‖ [illis] 103, 5 Romanorum avaritiae *v al.* ‖ avaritiae Romanorum 103, 6 ignota *v al.* ‖ ignorata 104, 1 postquam *v al.* ‖ ubi 104, 1 confecto *v al.* ‖ infecto 104, 1 quo *v al.* ‖ quod 104, 1 ab Utica *v al.* ‖ ad Uticam 104, 2 fit, et ab (a) consule interea *v* (fuit *man. 1*) *al.* ‖ fit ab consule, interea 104, 2 humanarum rerum *v al.* ‖ rerum humanarum 104, 2 semper in advorsa *v al.* ‖ in advorsa semper 104, 3 rebus *v al.* ‖ *om.* 104, 3 profecti duce *v* ‖ profecti sunt cum 104, 3 accipit *v* ‖ accepit 105, 1 Quis *v al.* ‖ Quibus 105, 1 Bocchus cognitis *v* ‖ cognitis Bocchus 105, 1 petivit *v al.* ‖ petiverat 105, 1 Sullam ad se mitteret *v al.* ‖ ad se mitteret Sullam 105, 2 peditum, item *Monac. 14477 al.* (item *om. v al.*) ‖ [peditum, item] 105, 2 quod ea levia sunt *codd. plerique* ‖ [quod ea levia sunt] 105, 3 ampliorem vero *v al.* ‖ vero ampliorem 106, 4 proficisceretur *v* ‖ proficiscerentur 106, 5 ante consedisse *v al.* ‖ ante eos consedisse 107, 1 ante a paucis *cod. Ruland.* (antea p. *v al.* ante p. *al.* ‖ antea paucis 108, 1 inpar materno genere *v* ‖ materno genere inpar 108, 1 nam pater eius ex concubina ortus erat *v al.* ‖ [nam — erat] 108, 2 consulto *v al.* ‖ consulta 108, 2 pertimesceret, quo *v al.* ‖ pertimesceret, ****** quo 109, 1 se pauca *v* (pauca se *al.*) ‖ pauca 109, 1 occulte nullo *v al.* ‖ occulte, aut nullo 109, 3 etiam nunc *v al.* ‖ etiamtum 110, 3 aliquando eguisse *v* ‖ eguisse aliquando 110, 3 pretium *v V al.* ‖ *om.* 110, 7 quod *vV al.* ‖ quoad 110, 8 id *vV al.* ‖ [id] 111, 1 polliceatur *codd.* ‖ polliceretur 111, 1 tum ultro *v al.* ‖ ultro tunc 112, 3 senatus aut *P plerique* ‖ [senatus aut] 112, 3 populi (*om.* Romani) *opt.* ‖ populi [Romani] 113, 3 ceteris *opt.* ‖ *om.* 113, 3 voltu [corporis] *plerique et opt.* ‖ voltu et oculis 113, 3 quae — patefecisse *codd.* ‖ [quae — patefecisse] 114, 2 illique et inde usque *plerique et opt.* ‖ Illimque usque

Orationes et epistulae excerptae de historiis (*V*) ‖ Ora-

tiones et epistulae ex historiis excerptae Oratio Lepidi cos. ad populum Romanum *V* ‖ M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio contra Sullam 1 aestumatis *V* ‖ existumatis 1 tutandis *V* ‖ vitandis 8 aestumet *V* ‖ existumet 18 atque *V* ‖ atqui 20 qua raptum ire *Madvigius et Iordanus* (quam raptum iri *V*) ‖ quam captum ire 21 victoriam *V* ‖ victorem 23 intellegerent *V* ‖ intellegerint 24 a servis sumpta *scripsi* ‖ acerbissuma Oratio Philippi in senatu (SEA) *V* ‖ Oratio Philippi in sententia 3 omissa cura *V* ‖ amissa curia 7 nemo diurna *V* ‖ nemo non diurna 12 videmini tanta (itanta) *V* ‖ videmini intuentes tanta 14 gratia tribuniciam *V* ‖ gratia plebei tribuniciam 16 regem *scripsi* (neque leges *V*) ‖ neque leges 17 mehercule (*ex* mehercules) *V* ‖ mehercules 19 obpressit (opp.) *V* ‖ obrepsit 21 nostra *V* ‖ vostra Oratio C. (Cai) Cottae ad populum Romanum *V* ‖ Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum 9 ingenio *V* ‖ senio Epistula Cn. Pompei ad senatum 5 Lacetaniam *V cod. Aurelian.* ‖ Iacetaniam 5 ambitione (*Aur. om.* mea) ‖ ambitione mea 6 Durium *V Aur.* ‖ Turiam 9 quae *V Aur.* ‖ qua 9 aerique sunt *Aur.* (onorique *V*) ‖ onerique Oratio Macri trib. pleb. ad plebem 5 praemiis *V* ‖ praemiis * * * * * ‖ 7 placent *V* ‖ iacent 8 et *V* ‖ Scilicet 11 vobis *V* ‖ vos 12 quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia ‖ quaesita est et erepta in posterum, vis tribunicia 13 animadvortatis (anim aduertatis) *V* ‖ animum advortatis 14 omittundum (omittendum) *V* ‖ amittundum 15 modo, patricium *V* ‖ modo, tum patricium 15 iussa *V* ‖ iussi 19 ignaviam cuiusque tenuissima spe frustratur *Orellius* (ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*) ‖ ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur 20 quae *V* ‖ qua 23 potestatis *V* ‖ potestatis restituendae 27 atque *V* ‖ Atqui Ep. Mithr. 2 tibi si perpetua *V* ‖ Tibi perpetua 2 nisi hostes opportuni et scelestissumi, egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est, neque *V* ‖ egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni et scelestissumi, neque 13 Calchedona *V* ‖ Chalcedona 14 et Heracleam *V* ‖ et apud Heracleam 16 parvo labore *V* ‖ [parvo labore] 17 raptum *Ciacconius* (partum *V*) ‖ vi partum 17 peste *V* ‖ pesti.

DE C. SALLUSTIO CRISPO SELECTA VETERUM TESTIMONIA.

Euseb. chron. canon. ap. Hieronym. ad ann. Abr. 1930 [= Ol. CLXXIII 2 = 667 u. c. = 87 a. Chr n.]:

Sallustius Crispus scriptor historicus in Sabinis Amiterni nascitur.

id. ibid. ad ann. Abr. 1981 [Ol. CLXXXVI 1 = 718 u. c. = 36 a. Chr. n.]:

Sallustius diem obiit quadriennio ante Actiacum bellum.

chron. pasch. I p. 347, 11 Bonn.:

ὑπάτων Μαρίου τὸ ζ' καὶ Κίννα τὸ β' [a. 668 = 86]. Σαλούστιος ἐγεννήθη καλάνδαις ὀκτωβρίαις.

ibid. p. 359, 10 (errore ut videtur):

ὑπάτων Κενσωρίνου καὶ Σαβίνου [a. 715 = 39] . . . Σαλούστιος ἀπέθανε πρὸ τριῶν ἰδῶν μαΐων.

Sall. Cat. 3, 3:

sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.

invect. in Sall. 5, 15:

primum honorem in quaestura adeptus . . .

Gell. XVII, 18:

M. Varro . . C. Sallustium scriptorem seriae illius et severae orationis, in cuius historia notas censorias fieri

atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone loris bene caesum dicit et, cum dedisset pecuniam, dimissum.

Ascon. in Cic. or. pro Mil. p. 33 Kiessl. et Schoell. (146 Hotom. 38 Bait.):

inter primos et Q. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni plebis *[a. 702 = 52]* inimicissimas contiones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, quod Milonem tanto studio defenderet. . . . postea Pompeius et Sallustius in suspicione fuerunt redisse in gratiam cum Milone ac Cicerone.

Dio XL 63, 2 sqq.:

καὶ γὰρ τιμηταὶ τὸν χρόνον τοῦτον [a. 704 = 50] ὅ τε Κλαύδιος ὁ Ἄππιος καὶ ὁ Πίσων, καίτοι μὴ βουληθείς, ἐγένοντο. καὶ οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος ἠναντιοῦτο μὲν αὐτῷ, τὰ γὰρ τοῦ Πομπηίου ᾑρεῖτο, οὐκ ἐλάχιστα δὲ καὶ ἄκων ὠφέλησε· πλείστους γὰρ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν διέγραψεν, ἐκβιασάμενος τὸν συνάρχοντα, κἀκ τούτου πάντας αὐτοὺς τὰ τοῦ Καίσαρος φρονεῖν ἐποίησεν. ὁ γὰρ Πίσων οὔτ' ἄλλως πράγματ' ἔχειν ἐθέλων καὶ πρὸς τὴν τοῦ γαμβροῦ φιλίαν πολλοὺς θεραπεύων αὐτὸς μὲν οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησεν, ἐκείνῳ δὲ οὐκ ἀντέπραξε πάντας μὲν τοὺς ἐκ τῶν ἀπελευθέρων, συχνοὺς δὲ καὶ τῶν πάνυ γενναίων, ἄλλους τε καὶ τὸν Κρίσπον τὸν Σαλούστιον τὸν τὴν ἱστορίαν γράψαντα, ἀπελάσαντι ἐκ τοῦ συνεδρίου.

inv. in Sall. 6, 16 sq.:

quod si . . . . illud censorium eloquium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem, nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non posset? neque post illum dilectum senatus vidimus te, nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina rei publicae confluxerat. at idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam res publica armis oppressa est, idem a victore,

qui exsules reduxit, in senatum per quaesturam reductus est *[a. 705 = 49]*.

Oros. VI 15, 8:

At vero Dolabella partium Caesaris in Illyrico per Octavium et Libonem victus copiisque exutus ad Antonium fugit. Basilus et Sallustius cum singulis legionibus, quibus praeerant, .. adversus Octavium et Libonem profecti et victi sunt *[a. 706/7 = 48/7]*.

App. b. civ. II 92:

ὡς δ' ἦλθεν (Καῖσαρ ἐς Ῥώμην [a. 707 = 47]), ἡ μὲν στάσις ἡ πολιτικὴ κατεπαύετο, ἑτέρα δ' ἐπ' αὐτὸν ἀνίστατο τοῦ στρατοῦ, ὡς οὔτε τὰ ἐπηγγελμένα σφίσιν ἐπὶ τῷ κατὰ Φάρσαλον ἔργῳ λαβόντες, οὔτε ἐννόμως ἔτι βραδύνοντες ἐν τῇ στρατείᾳ· ἀφεθῆναί τε πάντες ἐπὶ τὰ αὑτῶν ἠξίουν. ὃ δ' ἐπήγγελτο μὲν αὐτοῖς ἀόριστά τινα ἐν Φαρσάλῳ, καὶ ἕτερα ἀόριστα ὅταν ὁ ἐν Λιβύῃ πόλεμος ἐκτελεσθῇ· τότε δ' ἔπεμπεν ἄλλας ὁρίζων ἑκάστῳ χιλίας δραχμάς. οἳ δὲ αὐτὸν οὐχ ὑπισχνεῖσθαι μᾶλλον ἢ αὐτίκα διδόναι πάντα ἐκέλευον· καὶ περὶ τῶνδε Σαλούστιον Κρίσπον πεμφθέντα πρὸς αὐτοὺς ὀλίγου καὶ διέφθειραν, εἰ μὴ διέφυγε.

Dio XLII 52, 1 sq.:

ἐν Καμπανίᾳ δὲ οἱ πλείους αὐτῶν, ὡς καὶ ἐς τὴν Ἀφρικὴν προπλευσόμενοι, ἦσαν. οὗτοι οὖν τόν τε Σαλούστιον παρ' ὀλίγον ἀπέκτειναν, στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ τῷ τὴν βουλὴν ἀναλαβεῖν ἀπεδέδεικτο, καὶ ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνος διαφυγὼν αὐτοὺς ἐς τὴν Ῥώμην πρὸς τὸν Καίσαρα ὥρμησε, τὰ γιγνόμενά οἱ δηλώσων, ἐφέσποντό τε αὐτῷ συχνοὶ μηδενὸς φειδόμενοι, καὶ ἄλλους τε τῶν ἐντυχόντων σφίσι καὶ βουλευτὰς δύο ἔσφαξαν.

Cic. ep. ad Att. XI 20, 2 (scr. a. d. XVI kal. Sept. a. 707 = 47):

(Caesar) etiam Sallustio ignovit: .. is venit, ut legiones in Siciliam traduceret.

bell. Afr. 8, 3:

item C. Sallustium Crispum praetorem *[a. 708 = 46]*

ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.

ibid. 34, 1. 3:

per idem tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. ... Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in castra ad Caesarem mittit.

ibid. 97, 1:

ex regnoque *[Iubae Caesar a. 708 = 46]* provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit.

App. b. civ. II 100:

καὶ τὴν ἀρχὴν τὴν Ἰόβα Καῖσαρ ὑποτελῆ Ῥωμαίοις ἐποίησεν, αὐτῇ Σαλούστιον Κρίσπον ἐγκαταστήσας.

Dio XLIII 9, 2:

καὶ τοὺς Νομάδας λαβὼν (ὁ Καῖσαρ) ἔς τε τὸ ὑπήκοον ἐπήγαγε καὶ τῷ Σαλουστίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν ἔργῳ δὲ ἄγειν τε καὶ φέρειν ἐπέτρεψεν. ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἥρπασεν, ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι καὶ αἰσχύνην αἰσχίστην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας καὶ πολλὰ καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπουμένων τινὰς εἰπὼν οὐκ ἐμιμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους. ὅθεν εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἀφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτός γε ἑαυτὸν καὶ πάνυ τῇ συγγραφῇ ἐστηλοκόπησε.

inv. in Sall. 7, 19:

non ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque exspectaverint gravius in bello socii nostri, quam experti sunt in pace hoc Africam inferiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traici aut in naves contrudi; tantum, inquam, exhausit, patres conscripti, quantum voluit. ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur. quod si

quippiam eorum falsum est, his palam refelle, unde, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos preciosissimos, villam *in* Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris.

Sall. Cat. 4, 1. 2:

igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi ..., a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus rei publicae animus liber erat.

ibid. 3:

de Catilinae coniuratione *[a. 691 = 63 — 692 = 62]* quam verissume potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.

id. Iug. 5, 1:

bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit *[642/3 = 112/1 — 650 = 104]*, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est.

id. hist. prooem. ap. Rufin. p. 582 Halm.:

Res populi Romani M. Lepido Q. Catulo coss. ac deinde *[676 = 78 — 687 = 67]* militiae domi gestas conposui.

Suet. de gramm. et rhet. 10 p. 108 Reiff.:

.. Asinius Pollio in libro, quo Sallustii scripta reprehendit ut nimia priscorum verborum affectatione oblita ...

Gell. X 26, 1 tradit inscite ab Asinio Pollione reprehensum Sallustium in quadam epistula, quam ad Plancum scripsit.

Suet. l. l.:
(Ateius philologus) coluit . . . C. Sallustium et eo defuncto Asinium Pollionem, quos historiam componere aggressos, alterum breviario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi. quo magis miror Asinium credidisse, antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio; cum sibi sciat nihil aliud suadere quam ut noto civilique et proprio sermone utatur, vitetque maxime obscuritatem Sallusti et audaciam in translationibus.

id. l. l. 15 p. 112:
Lenaeus Magni Pompei libertus .... tanto amore erga patroni memoriam extitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris probi, animo inverecundo scripsisset, acerbissima satura laceraverit, lastaurum et lurchonem et nebulonem popinonemque appellans, et vita scriptisque monstrosum, praeterea priscorum Catonis verborum ineruditissimum furem.

id. D. Aug. 86:
(Augustus) ludens malum et inconstans in eligendo genere dicendi ingenium eius *[Antonii]* addit haec: Tuque dubitas, Cimberne Annius an Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpsit ex Originibus Catonis, utaris?

Quint. inst. or. VIII 3, 29:
. . nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:
et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

Sen. ep. XIX 5 (114), 17. 18:
. . Sallustio vigente amputatae sententiae et verba ante exspectatum cadentia et obscura brevitas fuere pro cultu. L. Arruntius, vir rarae frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus et in illud genus nitens. ... quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc crebra sunt et paene continua, nec sine causa: ille enim in haec incidebat, at hic illa quaerebat.

Sen. suas. 6, 21:
quoties magni alicuius viri mors ab historicis narrata est, toties fere consummatio totius vitae et quasi funebris laudatio redditur. hoc semel aut iterum a Thucydide factum, item in paucissimis personis usurpatum a Sallustio, T. Livius benignius omnibus magnis viris praestitit: sequentes historici multo id effusius fecerunt.

id. contr. III pr. 8:
orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur

Iust. hist. Phil. XXXVIII 3, 11:
(Pompeius Trogus) in Livio et in Sallustio reprehendit, quod contiones directas pro sua [propria?] oratione operi suo inserendo historiae modum excesserint.

Gran. Licin. XXXVI (p. 43 Bonn.):
.. Sallustium non ut historicum scribunt sed ut oratorem legendum. nam et tempora reprehendit sua et delicta [delecta?] carpit et contiones inserit et dat in censum loca montes flumina et hoc genus amoena et culta et conparat edisserendo.

Avien. or. mar. 36 sqq. laudat Sallusti
inclitam
descriptionem, qua locorum formulam
imaginemque expressor efficax stili
et veritatis paene in obtutus dedit
lepore linguae.

Sen. contr. IX 1, 13. 14:
Thucydidis *[immo ex oratione Demostheni adscripta XI p. 155 R. 13]* sententia est: δειναὶ γὰρ αἱ εὐπραξίαι συγκρύψαι καὶ συσκιάσαι τὰ ἑκάστων ἁμαρτήματα. Sallusti *[or. Lep. 24]*: res secundae mire sunt vitiis optentui. cum sit praecipua in Thucydide virtus brevitas, hac eum Sallustius vicit et in suis illum castris cecidit; nam .. ex Sallusti sententia nihil demi sine detrimento sensus potest. T. autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam

sententiam et tamquam translatam et tamquam corruptam dum transfertur obiceret Sallustio.

Front. ep. ad M. Caes. III 11 p. 48 Nab.:
.. gnomas egregie convertisti, hanc quidem, quam hodie accepi, prope perfecte, ut poni in libro Sallustii possit

Vell. Pat. II 36, 2 aemulum Thucydidis Sallustium *dicit.*

Quint. inst. or. X 1, 101:
. . nec opponere Thucydidi Sallustium verear.

id. IX 3, 17: . .
ex graeco vero translata vel Sallusti plurima . . .

id. III 8, 9:
. . quos (Isocratem et Gorgiam) secutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catilinae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

id. II 5, 19:
(Sallustius) historiae maior est auctor *[quam Livius]*, ad quem tamen intellegendum iam profectu opus sit.

id. X 3, 7 sq.:
omnia enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec scriberentur. sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam facilitatem. sic scripsisse Sallustium accepimus, et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor.

id. IX 3, 12:
.. apud Sallustium 'neque ea res falsum me habuit' *[Iug. 10, 1]* et 'duci probare' *[?]*. ex quibus fere praeter novitatem brevitas etiam peti solet.

id. IV 2, 45:
[oratori] vitanda est etiam illa Sallustiana (quamquam in ipso virtutis optinet locum) brevitas et abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus fallat, audientem transvolat, nec, dum repetatur, expectat,

cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura plerumque in decurias mittant ...

id. X 1, 32: itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est ...

id. X 1, 102 laudat illam inmortalem Sallusti velocitatem.

Stat. silv. IV 7, 55 Sallusti brevis *mentionem facit*.

Sidon. Apoll. carm. 2 (22), 190:
qua Crispus brevitate placet.

id. carm. 23, 151 (20, 157):
qui brevitate, Crispe, polles.

Apul. apol. 95 parsimoniam *Sallusti praedicat.*

Gell. III 1, 6 Sallustium vel subtilissimum brevitatis artificem *appellatum a Favorino refert.*

Macrob. V 1, 7:
(genus dicendi) breve in quo Sallustius regnat.

Tac. ann. III 30:
.. C. Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor ..

Oros. VII 10, 4:
nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quam plurimos sanxisse et se ipsum idem potissimum elegisse dixisset.

Front. ep. ad M. Caes. IV 3 p. 62 Nab.:
.. rari admodum veterum scriptorum in eum laborem studiumque et periculum verba industriosius quaerendi sese commisere. oratorum post homines natos unus omnium M. Porcius eiusque frequens sectator C. Sallustius: poetarum maxime Plautus ...

id. ad M. Antonin. de eloq. 3 p. 149:

at ubi Catonis et Sallustii et Tulli tuba exaudita est, trepidant et pavent et fugam frustra meditantur.

M. Antonin. imp. in Front. ep. II 1 p. 104 sq.:
mitte mihi aliquid quod tibi disertissimum videatur, quod legam, vel tuum aut Catonis aut Ciceronis aut Sallustii aut Gracchi aut poetae alicuius . . .

Front. ep. ad Ver. imp. II 1 p. 123:
Ventidius ille, postquam Parthos fudit fugavitque *[a. 716 = 38]*, ad victoriam suam praedicandam orationem a C. Sallustio mutuatus est.

id. ep. ad Antonin. imp. II 6 p. 107 Sallustium antithetis honeste compositis usum *docet* . ., paronomasia etiam non absurda nec frivola, sed proba et eleganti.

Gell. IV 15, 1:
elegantia orationis Sallustii verborumque fingendi et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare. in quibus plura inscite aut maligne vellicant. nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

id. I 15, 18 Valerium Probum, grammaticum inlustrem *[c. ann. 809 = 56] secutus:* . . novatori verborum Sallustio . . .

id. X 2, 20:
Sallustius quoque, proprietatum in verbis retinentissimus, consuetudini concessit . . .

Flav. Vop. Saturnin. 6, 3:
. . cum et Livius et Sallustius taceant res leves de iis, quorum vitam arripuerunt.

id. Prob. 2, 7:
. . Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos atque omnes disertissimos . . .

Lact. inst. div. II 12 p. 101 Fritzsch.:

. . quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait *[Cat. 1, 2]:* 'sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur.' recte, si ita vixisset, ut locutus est.

Symmach. ep. V 68 (66), 2:
[Sallustius] scriptor stilo tantum probandus, nam morum eius damna non sinunt, ut ab illo agundae vitae petatur auctoritas.

Macrob. III 13, 9:
. . Sallustius gravissimus alienae luxuriae obiurgator et censor.

Augustin. de civ. dei VII 3 p. 278 Domb.:
. vir disertissimus Sallustius . . .

id. I 5 p. 9:
. . Sallustius, nobilitatae veritatis historicus . .

Isid. orig. XIII 21, 10:
Sallustius autem auctor certissimus . . .

Mart. XIV 191:

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Primus Romana Crispus in historia.

C. SALLUSTI CRISPI

BELLUM CATILINAE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri
oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et 2
corpore sita est; animi imperio, corporis servitio ma-
gis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum be-
luis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni 3
quam virium opibus gloriam quaerere et, quoniam
vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri
quam maxume longam efficere. nam divitiarum et 4
formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara
aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis proce-
deret. nam et prius quam incipias consulto et ubi 6
consulueris mature facto opus est. ita utrumque per 7
se indigens alterum alterius auxilio eget. igitur initio 2
reges (nam in terris nomen imperi id primum fuit)
divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam
tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua
cuique satis placebant. postea vero quam in Asia 2
Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere
urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi
causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis
conpertum est in bello plurumum ingenium posse.
quod si regum atque imperatorum animi virtus in 3

pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque con-
stantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneres. nam
imperium facile eis artibus retinetur, quibus initio
5 partum est. verum ubi pro labore desidia, pro con-
tinentia et aequitate lubido atque superbia invasere,
6 fortuna simul cum moribus inmutatur. ita imperium
semper ad optumum quemque a minus bono trans-
7 fertur. quae homines arant navigant aedificant, vir-
tuti omnia parent.
8 Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere;
quibus profecto contra naturam corpus voluptati,
anima oneri fuit; eorum ego vitam mortemque iuxta
9 aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim
vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur,
qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut
artis bonae famam quaerit.
Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter
3 ostendit. pulchrum est bene facere rei publicae, etiam
bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello
clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum
2 scripsere, multi laudantur. ac mihi quidem, tametsi
haud quaquam par gloria sequitur scriptorem et aucto-
rem rerum, tamen in primis arduum videtur res ges-
tas scribere: primum quod facta dictis exaequanda
sunt; dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis,
malivolentia et invidia dicta putant, ubi de magna
virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi quis-
que facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea
veluti ficta pro falsis ducit.
3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio
ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa ad-
vorsa fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro
4 virtute audacia largitio avaritia vigebant. quae tam-
etsi animus aspernabatur insolens malarum artium,
tamen inter tanta vitia inbecilla aetas ambitione con-

rupta tenebatur; ac me, cum ab reliquorum malis mo- 5
ribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem
qua ceteros fama atque invidia vexabat. igitur ubi 4
animus ex multis miseriis atque periculis requievit et
mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam
decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bo-
num otium conterere, neque vero agrum colundo aut
venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere;
sed a quo incepto studioque me ambitio mala deti- 2
nuerat, eodem regressus statui res gestas populi Ro-
mani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur,
perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus
rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione quam verissume 3
potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego 4
memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.
de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, 5
quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et 5
animi et corporis sed ingenio malo pravoque. huic 2
ab adulescentia bella intestina, caedes rapinae, dis-
cordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam
exercuit. corpus patiens inediae algoris vigiliae supra 3
quam cuiquam credibile est. animus audax subdolus 4
varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni
adpetens sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis
eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus inmode- 5
rata incredibilia nimis alta semper cupiebat. hunc 6
post dominationem L. Sullae lubido maxuma invaserat
rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi
habebat. agitabatur magis magisque in dies animus 7
ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum,
quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memo-
ravi. incitabant praeterea conrupti civitatis mores, 8
quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque
avaritia, vexabant.

9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civi-
tatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis in-
stituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem
publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paula-
tim inmutata ex pulcherruma atque optuma pessuma
ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

6 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus
incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus ho-
minum agreste, sine legibus sine imperio, liberum at-
2 que solutum. hi postquam in una moenia convenere,
dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes,
incredibile memoratu est quam facile coaluerint: ita
brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas
3 facta erat. sed postquam res eorum, civibus moribus
agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur,
sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
4 lentia orta est. igitur reges populique finitumi bello
temptare; pauci ex amicis auxilio esse, nam ceteri
5 metu perculsi a periculis aberant. at Romani domi
militiaeque intenti festinare parare, alius alium hor-
tari, hostibus obviam ire, libertatem patriam parentis-
que armis tegere. post ubi pericula virtute propule-
rant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque
dandis quam accipiundis benificiis amicitias parabant.
6 imperium legitumum, nomen imperi regium habebant.
delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sa-
pientia validum erat, rei publicae consultabant; ei vel
aetate vel curae similitudine patres appellabantur.
7 post ubi regium imperium, quod initio conservandae
libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in su-
perbiam dominationemque se convortit, inmutato more
annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo
modo minume posse putabant per licentiam insole-
scere animum humanum.

7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis ex-
2 tollere magisque ingenium in promptu habere. nam

regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque
eis aliena virtus formidulosa est. sed civitas incredi- 3
bile memoratu est adepta libertate quantum brevi
creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum 4
iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per
laborem usu militiam discebat, magisque in decoris
armis et militaribus equis quam in scortis atque con-
viviis lubidinem habebant. igitur talibus viris non 5
labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat,
non armatus hostis formidulosus: virtus omnia do-
muerat. sed gloriae maxumum certamen inter ipsos 6
erat: se quisque hostem ferire, murum ascendere, con-
spici, dum tale facinus faceret, properabat. eas divi-
tias, eam bonam famam magnamque nobilitatem puta-
bant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam
ingentem, divitias honestas volebant. memorare pos- 7
sem, quibus in locis maxumas hostium copias populus
Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura mu-
nitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab in-
cepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res 8
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat ob-
scuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, 2
satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto mi-
nores tamen quam fama feruntur. sed quia provenere 3
ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem
Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita 4
eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum
ea verbis potuere extollere praeclara ingenia. at po- 5
pulo Romano numquam ea copia fuit, quia pruden-
tissumus quisque maxume negotiosus erat, ingenium
nemo sine corpore exercebat, optumus quisque facere
quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam
ipse aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; 9
concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonum-
que apud eos non legibus magis quam natura valebat.

2 iurgia discordias simultates cum hostibus exercebant,
cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis
deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant.
3 duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat
4 aequitate, seque remque publicam curabant. quarum
rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in
bello saepius vindicatum est in eos, qui contra im-
perium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut
5 pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero quod beni-
ficiis quam metu imperium agitabant et accepta iniuria
ignoscere quam persequi malebant.

10 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit,
reges magni bello domiti, nationes ferae et populi in-
gentes vi subacti, Carthago, aemula imperi Romani,
ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant,
2 saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui labores
pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant,
eis otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque
3 fuere. igitur primo imperi, pecuniae deinde cupido
crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere.
4 namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis
bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio
multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in
pectore aliud in lingua promptum habere, amicitias
inimicitiasque non ex re sed ex commodo aestumare
6 magisque voltum quam ingenium bonum habere. haec
primo paulatim crescere, interdum vindicari; post ubi
contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, im-
perium ex iustissumo atque optumo crudele intoleran-
dumque factum.

11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos
hominum exercebat, quod tamen vitium propius vir-
2 tutem erat. nam gloriam honorem imperium bonus
et ignavos aeque sibi exoptant; sed ille vera via niti-
tur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis

contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam 3
nemo sapiens concupivit; ea quasi venenis malis in-
buta corpus animumque virilem effeminat, semper in-
finita insatiabilis est, neque copia neque inopia mi-
nuitur. sed postquam L. Sulla armis recepta re 4
publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere
omnes, trahere, domum alius alius agros cupere, neque
modum neque modestiam victores habere, foeda cru-
deliaque in civis facinora facere. huc adcedebat quod 5
L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi
fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimis-
que liberaliter habuerat. loca amoena voluptaria fa-
cile in otio ferocis militum animos molliverant. ibi 6
primum insuevit exercitus populi Romani amare po-
tare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea pri-
vatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra pro-
fanaque omnia polluere. igitur ei milites, postquam 7
victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe 8
secundae res sapientium animos fatigant: ne illi con-
ruptis moribus victoriae temperarent.

Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria 12
imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, pau-
pertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci
coepit. igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque 2
avaritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua
parvi pendere aliena cupere, pudorem pudicitiam, di-
vina atque humana promiscua, nihil pensi neque mo-
derati habere. operae pretium est, cum domos atque 3
villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, vi-
sere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi
mortales, fecere. verum illi delubra deorum pietate, 4
domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam
praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra, 5
ignavissumi homines, per summum scelus omnia ea
sociis adimere, quae fortissumi viri victores reliquere-
rant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset
imperio uti. nam quid ea memorem, quae nisi eis 13

qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluri-
2 bus subvorsos montis, maria constrata esse? quibus
mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: quippe, quas
honeste habere licebat, abuti per turpitudinem prope-
3 rabant. sed lubido stupri ganeae ceterique cultus non
minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudi-
citiam in propatulo habere; vescendi causa terra mari-
que omnia exquirere; dormire prius quam somni cu-
pido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere.
4 haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad
5 facinora incendebant: animus inbutus malis artibus
haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus
modis quaestui atque sumptui deditus erat.

14 In tanta tamque conrupta civitate Catilina, id
quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque
facinorum circum se tamquam stipatorum catervas
2 habebat. nam quicumque inpudicus adulter ganeo
manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alie-
num aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
3 redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacri-
legi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes,
ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine
civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas
conscius animus exagitabat, ei Catilinae proxumi fa-
4 miliaresque erant. quod si quis etiam a culpa vacuus
in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque in-
5 lecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. sed
maxume adulescentium familiaritates adpetebat: eorum
animi molles etiam et fluxi dolis haud difficulter capie-
6 bantur. nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat,
aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari:
postremo neque sumptui neque modestiae suae par-
7 cere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. scio
fuisse non nullos, qui ita existumarent, iuventu-
tem, quae domum Catilinae frequentabat, parum ho-
neste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis,

quam quod cuiquam id conpertum foret, haec fama
valebat.

Iam primum adulescens Catilina multa nefanda 15
stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae,
alia huiusce modi contra ius fasque. postremo captus 2
amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil
umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
timens privignum adulta aetate, pro certo creditur ne-
cato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse.
quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse 3
facinus maturandi. namque animus inpurus, dis ho- 4
minibusque infestus neque vigiliis neque quietibus se-
dari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat.
igitur color ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo 5
tardus incessus: prorsus in facie voltuque vecordia
inerat.

Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, 16
multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis 2
signatoresque falsos commodare; fidem fortunas peri-
cula vilia habere, post ubi eorum famam atque pu-
dorem adtriverat, maiora alia imperabat. si causa 3
peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus
insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet,
ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito
potius malus atque crudelis erat.

Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod 4
aes alienum per omnis terras ingens erat et quod
plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et
victoriae veteris memores civile bellum exoptabant,
obprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia 5
nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris
bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes,
senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res
omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.

Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Fi- 17
gulo consulibus primo singulos appellare, hortari alios
alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam,

2 magna praemia coniurationis docere. ubi satis ex-
plorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat,
quibus maxuma necessitudo et plurumum audaciae in-
3 erat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura,
P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et
Ser. Sullae Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M.
4 Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex
equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P.
Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex colo-
5 niis et municipiis domi nobiles. erant praeterea con-
plures paulo occultius consili huiusce participes no-
biles, quos magis dominationis spes hortabatur quam
6 inopia aut alia necessitudo. ceterum iuventus plera-
que sed maxume nobilium Catilinae inceptis favebat:
quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia
erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
7 fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium
Crassum non ignarum eius consili fuisse: quia Cn.
Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat,
cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere,
simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
illos principem se fore.

18 Sed antea item coniuravere pauci contra rem pu-
2 blicam, in quibus Catilina fuit. de qua quam verissume
potero dicam. L. Tullo et M'. Lepido consulibus P.
Autronius et P. Sulla designati consules legibus am-
3 bitus interrogati poenas dederant. post paulo Cati-
lina pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat
consulatum petere, quod intra legitumos dies profiteri
4 nequivit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens
nobilis, summae audaciae, egens factiosus, quem ad
perturbandam rem publicam inopia atque mali mores
5 stimulabant. cum hoc Catilina et Autronius circiter
nonas Decembris consilio communicato parabant in
Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torqua-
tum consules interficere, ipsi fascibus correptis Piso-
nem cum exercitu ad optinendas duas Hispanias mittere.

ea re cognita rursus in nonas Februarias consilium 6
caedis transtulerant. iam tum non consulibus modo, 7
sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur.
quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis 8
dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum
facinus patratum foret. quia nondum frequentes ar-
mati convenerant, ea res consilium diremit. postea 19
Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore
missus est adnitente Crasso, quod eum infestum in-
imicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen sena- 2
tus provinciam invitus dederat, quippe foedum homi-
nem a re publica procul esse volebat, simul quia boni
conplures praesidium in eo putabant et iam tum po-
tentia Pompei formidulosa erat. sed is Piso in pro- 3
vincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, 4
imperia eius iniusta superba crudelia barbaros nequi-
visse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei vete- 5
res fidosque clientis, voluntate eius Pisonem aggressos:
numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed
imperia saeva multa antea perpessos. nos eam rem
in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis 6
dictum.

Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, con- 20
venisse videt, tametsi cum singulis multa saepe ege-
rat, tamen in rem fore credens universos appellare et
cohortari, in abditam partem aedium secedit atque
ibi omnibus arbitris procul amotis orationem huiusce
modi habuit:

'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, 2
nequiquam opportuna res cecidisset; spes magna, do-
minatio in manibus frustra fuissent, neque ego per
ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis capta-
rem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos 3
cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul
quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse in-

4 tellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum
firma amicitia est.
5 Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi
6 audistis. ceterum mihi in dies magis animus accenditur,
cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet
7 ipsi vindicamus in libertatem. nam postquam res publica
in paucorum potentium ius atque dicionem concessit,
semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles, volgus fuimus, sine gratia sine
auctoritate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret,
8 formidini essemus. itaque omnis gratia potentia, honos
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis re-
9 liquere pericula repulsas, iudicia egestatem. quae quo
usque tandem patiemini, o fortissumi viri? nonne emori
per virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per
10 dedecus amittere? verum enim vero, pro deum atque
hominum fidem, victoria in manu nobis est, viget
aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est,
11 cetera res expediet. etenim quis mortalium, cui virile
ingenium est, tolerare potest illis divitias superare,
quas profundant in extruendo mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
12 nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum
tabulas signa toreumata emunt, nova diruunt, alia
aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt
vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere
13 nequeunt. at nobis est domi inopia, foris aes alienum,
mala res, spes multo asperior: denique quid reliqui
habemus praeter miseram animam?
14 Quin igitur expergiscimini? en illa, illa quam saepe
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in
oculis sita sunt; fortuna omnia ea victoribus praemia
15 posuit. res tempus, pericula egestas, belli spolia magni-

fica magis quam oratio mea vos hortantur. vel im- 16
peratore vel milite me utimini: neque animus neque
corpus a vobis aberit. haec ipsa, ut spero, vobiscum una 17
consul agam, nisi forte me animus fallit et vos servire
magis quam imperare parati estis.'

Postquam accepere ea homines, quibus mala ab- 21
unde omnia erant, sed neque res neque spes bona
ulla, tametsi illis quieta movere magna merces vide-
batur, tamen postulavere plerique, ut proponeret, quae
condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid
ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistra-
tus sacerdotia, rapinas alia omnia, quae bellum atque
lubido victorum fert: praeterea esse in Hispania cite- 3
riore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium
Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum
C. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret, ho-
minem et familiarem et omnibus necessitudinibus cir-
cumventum; cum eo se consulem initium agundi factu-
rum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, 4
suorum unum quemque nominans laudare: admonebat
alium egestatis alium cupiditatis suae, conpluris peri-
culi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus
ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris 5
videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent,
conventum dimisit. fuere ea tempestate qui dicerent 22
Catilinam oratione habita, cum ad ius iurandum popu-
laris sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem
vino permixtum in pateris circumtulisse: inde cum 2
post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium
suum; atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis
forent alius alii tanti facinoris conscii. non nulli ficta 3
et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui
Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri crede-
bant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant.
nobis ea res pro magnitudine parum conperta est.

23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud
obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus,
2 quem censores senatu probri gratia moverant. huic
homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque
reticere quae audierat, neque suamet ipse scelera oc-
cultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam
3 pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili,
stupri vetus consuetudo. cui cum minus gratus esset,
quia inopia minus largiri poterat, repente glorians
maria montisque polliceri coepit et minari interdum
ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo ferocius agitare
4 quam solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa
cognita tale periculum rei publicae haud occultum
habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione
quae quoque modo audierat, conpluribus narravit.
5 Ea res in primis studia hominum accendit ad con-
6 sulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea
pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui
consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo
novos adeptus foret. sed ubi periculum advenit, in-
24 vidia atque superbia post fuere. igitur comitiis ha-
bitis consules declarantur M. Tullius et C. Antonius.
quod factum primo popularis coniurationis concusserat.
2 neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies
plura agitare: arma per Italiam locis opportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mu-
tuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea
3 princeps fuit belli faciundi. ea tempestate plurumos
cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mu-
lieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus
stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum
modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes
4 alienum grande conflaverant. per eas se Catilina cre-
debat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere,
viros earum vel adiungere sibi vel interficere.
25 Sed in eis erat Sempronia, quae multa saepe vi-
2 rilis audaciae facinora conmiserat. haec mulier genere

atque forma, praeterea viro atque liberis satis fortu-
nata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psallere et
saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia,
quae instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper 3
omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an
famae minus parceret, haud facile discerneres; lubido
sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur.
sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum ab- 4
iuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia
praeceps abierat. verum ingenium eius haud absur- 5
dum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti
vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multae fa-
cetiae multusque lepos inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in pro- 26
xumum annum consulatum petebat, sperans, si desi-
gnatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum.
neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias
parabat Ciceroni. neque illi tamen ad cavendum dolus 2
aut astutiae deerant. namque a principio consulatus 3
sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae
sibi proderet; ad hoc conlegam suum Antonium pac- 4
tione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam
sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium
occulte habebat. postquam dies comitiorum venit et 5
Catilinae neque petitio neque insidiae, quas consulibus
in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum
facere et extrema omnia experiri, quoniam quae oc-
culte temptaverat, aspera foedaque evenerant.

Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem 27
Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum
Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea
alium alio, quem ubique opportunum sibi fore cre-
debat. interea Romae multa simul moliri: [consulibus] 2
insidias tendere, parare incendia, opportuna loca ar-
matis hominibus obsidere. ipse cum telo esse, item
alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent.

dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque
3 labore fatigari. postremo, ubi multa agitanti nihil
procedit, rursus intempesta nocte coniurationis prin-
4 cipes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa
de ignavia eorum questus docet se Manlium prae-
misisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma
paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui ini-
tium belli facerent, seque ad exercitum proficisci
cupere, si prius Ciceronem obpressisset; eum suis con-
28 siliis multum officere. igitur perterritis ac dubitan-
tibus ceteris C. Cornelius eques Romanus operam
suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis homi-
nibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de
2 inproviso domi suae inparatum confodere. Curius ubi
intellegit, quantum periculum consuli inpendeat, pro-
pere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enun-
3 tiat. ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra
susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare,
egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cu-
pidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia
amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum
in ea regione magna copia erat; non nullos ex Sul-
lanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis
rapinis nihil reliqui fecerat.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-
tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio lon-
gius tueri poterat neque, exercitus Manli quantus aut quo
consilio foret, satis conpertum habebat, rem ad senatum
2 refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam. itaque,
quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit,
darent operam consules, ne quid res publica detrimenti
3 caperet. ea potestas per senatum more Romano magi-
stratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum
gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi
militiaeque imperium atque iudicium summum habere;

aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli
ius est.

Post paucos dies L. Saenius senator in senatu lit- 30
teras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in
quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum
magna multitudine ante diem VI kalendas Novembris.
simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque 2
prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari,
Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur 3
senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi (ei utri- 4
que ad urbem imperatores erant, inpediti, ne trium-
pharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta
atque inhonesta vendere mos erat), sed praetores 5
Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in
agrum Picenum, eisque permissum, uti pro tempore
atque periculo exercitum conpararent. ad hoc, si quis 6
indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam
facta erat, praemium servo libertatem et sestertia
centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta,
itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam 7
et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur
eisque minores magistratus praeessent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis 31
facies erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae
diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia in-
vasit: festinare trepidare, neque loco neque homini 2
cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad 3
hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli
timor insolitus incesserat, adflictare sese, manus sup-
plices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, ro-
gitare omnia *omnia* pavere, superbia atque deliciis
omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, 4
tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia

5 interrogatus erat ab L. Paulo. postremo dissimulandi
causa aut sui expurgandi, sicut iurgio lacessitus foret, in
6 senatum venit. tum M. Tullius consul, sive praesen-
tiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit
luculentam atque utilem rei publicae, quam postea
7 scriptam edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat
paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu voce
supplici postulare a patribus coepit, ne quid de se
temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adule-
scentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet.
ne existumarent sibi, patricio homini, cuius ipsius
atque maiorum pluruma benificia in plebem Romanam
essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret
8 M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. ad hoc male
dicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem at-
9 que parricidam vocare. tum ille furibundus 'quoniam
quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps
32 agor, incendium meum ruina restinguam'. deinde se
ex curia domum proripuit. ibi multa ipse secum vol-
vens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab
incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum
factu credens exercitum augere ac prius quam legiones
scriberentur, multa antecapere, quae bello usui forent,
nocte intempesta cum paucis in Manliana castra pro-
2 fectus est. sed Cethego atque Lentulo ceterisque,
quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, qui-
bus rebus possent, opes factionis confirment, insidias
consuli maturent, caedem incendia aliaque belli faci-
nora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad
urbem accessurum.

3 Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo
numero legatos ad Marcium Regem mittit cum man-
datis huiusce modi:

33 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma
neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis
faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent,
qui miseri egentes violentia atque crudelitate faenera-

torum plerique patriae sedis, omnes fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris
fuit. saepe maiores vostrum, miseriti plebis Romanae, 2
decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissume memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni vo-
lentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. saepe 3
ipsa plebs, aut dominandi studio permota aut superbia
magistratuum, armata a patribus secessit. at nos non 4
imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul
amittit. te atque senatum obtestamur, consulatis 5
miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus.'

Ad haec Q. Marcius respondit, si quid ab senatu 34
petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, prae- 2
terea optumo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret neve ex sua conten-
tione seditio oreretur. ab his longe divorsas litteras 3
Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. earum exemplum infra scriptum est.

'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides, re co- 35
gnita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam
commendationi meae tribuit. quam ob rem defen- 2
sionem in novo consilio non statui parare: satisfac-

tionem ex nulla conscientia de culpa proponere de-
3 crevi, quam me dius fidius veram licet cognoscas. in-
iuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris
industriaeque meae privatus statum dignitatis non
optinebam, publicam miserorum causam pro mea con-
suetudine suscepi, non qui aes alienum meis nomi-
nibus ex possessionibus solvere non possem (et alienis
nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis
persolveret), sed quod non dignos homines honore
honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum
4 esse sentiebam. hoc nomine satis honestas pro meo
casu spes reliquae dignitatis conservandae sum se-
5 cutus. plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim
6 mihi parari. nunc Orestillam commendo tuaeque fidei
trado; eam ab iniuria defendas per liberos tuos ro-
gatus. haveto.'

36 Sed ipse paucos dies conmoratus apud C. Flami-
nium in agro Arretino, dum vicinitatem antea solli-
citatam armis exornat, cum fascibus atque aliis im-
2 peri insignibus in castra ad Manlium contendit. haec
ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Man-
lium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit,
ante quam sine fraude liceret ab armis discedere
3 praeter rerum capitalium condemnatis. praeterea de-
cernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum
exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi prae-
sidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo
maxume miserabile visum est. cui cum ad occasum
ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium
atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent,
fuere tamen cives, qui seque remque publicam opsti-
5 natis animis perditum irent. namque duobus senati
decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus
coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae
quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi atque
37 uti tabes plerosque civium animos invaserat. neque

solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis
fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum
studio Catilinae incepta probabat. id adeo more suo 2
videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes 3
nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera
odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari
omnia student, turba atque seditionibus sine cura
aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno.
sed urbana plebes ea vero praeceps erat de multis 4
causis. primum omnium qui ubique probro atque pe- 5
tulantia maxume praestabant, item alii, qui per dedecora
alebantur patrimoniis amissis, postremo omnes, quos
flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam sicut
in sentinam confluxerant. deinde multi memores Sul- 6
lanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios sena-
tores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque
cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret,
ex victoria talia sperabat. praeterea iuventus, quae 7
in agris manuum mercede inopiam toleraverat, pri-
vatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium
ingrato labori praetulerat. eos atque alios omnis malum
publicum alebat. quo minus mirandum est homines 8
egentis malis moribus maxuma spe rei publicae iuxta
ac sibi consuluisse. praeterea quorum victoria Sullae 9
parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis inmi-
nutum erat, haud sane alio animo belli eventum ex-
pectabant. ad hoc quicumque aliarum atque senatus 10
partium erant, conturbari rem publicam quam minus
valere ipsi malebant. id adeo malum multos post 11
annos in civitatem revorterat. nam postquam Cn. 38
Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas
restituta est, homines adulescentes summam potesta-
tem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere
senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo
atque pollicitando magis incendere, ita ipsi clari po-
tentesque fieri. contra eos summa ope nitebatur plera- 2
que nobilitas senatus specie pro sua magnitudine.

3 namque, uti paucis verum absolvam, post illa tem-
pora quicumque rem publicam agitavere, honestis no-
minibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo
senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum
4 simulantes pro sua quisque potentia certabant. neque
illis modestia neque modus contentionis erat: utrique
39 victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn.
Pompeius ad bellum maritumum atque Mithridaticum
missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia
2 crevit. ei magistratus provincias aliaque omnia tenere,
ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere ceteros-
que iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placi-
3 dius tractarent. sed ubi primum dubiis rebus novandi
spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit.
4 quod si primo proelio Catilina superior aut aequa
manu discessisset, profecto magna clades atque cala-
mitas rem publicam obpressisset, neque illis, qui vic-
toriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin de-
fessis et exanguibus qui plus posset, imperium atque
5 libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniura-
tionem conplures, qui ad Catilinam initio profecti
sunt. in eis erat Fulvius, senatoris filius, quem re-
tractum ex itinere parens necari iussit.
6 Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina
praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis
rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios solli-
citabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus
40 hominum, quod modo bello usui foret. igitur P. Um-
breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
requirat eosque, si possit, inpellat ad societatem belli,
existumans publice privatimque aere alieno obpressos,
praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset,
2 facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus
quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus
civitatium notus erat atque eos noverat. itaque sine
mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percon-
tatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius

casum requirere coepit, quem exitum tantis malis
sperarent. postquam illos videt queri de avaritia ma- 3
gistratuum, accusare senatum, quod in eo auxili nihil
esset, miseriis suis remedium mortem expectare, 'at
ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem
ostendam, qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi 4
dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbre-
num orare, ut sui misereretur: nihil tam asperum
neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi
essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro pro- 5
pinqua erat neque aliena consili propter Semproniam;
nam tum Brutus ab Roma aberat. praeterea Gabi- 6
nium arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset.
eo praesente coniurationem aperit, nominat socios,
praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis
animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam
suam domum dimittit. sed Allobroges diu in incerto 41
habuere, quidnam consili caperent. in altera parte 2
erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe
victoriae, at in altera maiores opes, tuta consilia, pro
incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tan- 3
dem vicit fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, 4
cuius patrocinio civitas plurumum utebatur, rem omnem
uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam consilio 5
cognito legatis praecepit, ut studium coniurationis
vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur
dentque operam, uti eos quam maxume manifestos
habeant.

Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque 42
ulteriore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus
erat. namque illi, quos ante Catilina dimiserat, in- 2
consulte ac veluti per dementiam cuncta simul agebant.
nocturnis consiliis, armorum atque telorum portatio-
nibus, festinando agitando omnia plus timoris quam
periculi effecerant. ex eo numero conpluris Q. Metellus 3
Celer praetor ex senatus consulto causa cognita in

vincula coniecerat, item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

43 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis ut videbatur magnis copiis constituerant, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actionibus Ciceronis bellique gravissumi invidiam optumo consuli inponeret: eo signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis
2 suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo dicebantur, Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrederetur, alius autem alium, sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentis interficerent; simul caede et incendio perculsis omnibus ad Catilinam
3 erumperent. inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates conrumpere, facto, non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis im-
4 petum in curiam facturum. natura ferox vehemens manu promptus erat, maxumum bonum in celeritate putabat.

44 Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt. ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad
2 tantum negotium inpelli posse. ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac
3 paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent.
4 ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est.

'Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. fac 5
cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te
virum esse. consideres, quid tuae rationes postulent.
auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.'

Ad hoc mandata verbis dat: cum ab senatu hostis 6
iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe
parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse propius
adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua 45
proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus
L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus im-
perat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum
comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius
gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant,
permittit. illi, homines militares, sine tumultu prae- 2
sidiis conlocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pon-
tem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio 3
venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli
cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt,
Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multi- 4
tudine defendit, deinde, ubi a legatis desertus est, multa
prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei
notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut
hostibus sese praetoribus dedit.

Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios 46
consuli declarantur. at illum ingens cura atque lae- 2
titia simul occupavere. nam laetabatur intellegens
coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse,
porro autem anxius erat dubitans, in maxumo scelere
tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poe-
nam illorum sibi oneri, inpunitatem perdundae rei
publicae fore credebat. igitur confirmato animo vo- 3
cari ad sese iubet Lentulum Cethegum Statilium
Gabinium itemque Caeparium Terracinensem, qui in
Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.
ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo 4
egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. consul 5
Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in

senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem
6 Concordiae venire iubet. eo senatum advocat magna-
que frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis
introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
47 quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Vol-
turcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid
aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia,
dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica di-
cere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque
se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium
adscitum nihil amplius scire quam legatos, tantum
modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium Ser.
Sullam L. Vargunteium, multos praeterea in ea con-
2 iuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum
dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus,
quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis re-
gnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque
Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis
potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vige-
sumum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices
3 respondissent bello civili cruentum fore. igitur per-
lectis litteris, cum prius omnes signa sua cogno-
vissent, senatus decernit, uti abdicato magistratu Len-
tulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur.
4 itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Ga-
binius M. Crasso, Caeparius (nam is paulo ante ex
fuga retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur.
48 Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo
cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata
mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad cae-
lum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque
2 laetitiam agitabat. namque alia belli facinora prae-
dae magis quam detrimento fore, incendium vero cru-
dele inmoderatum ac sibi maxume calamitosum puta-
bat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu
corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum 3
adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex
itinere retractum aiebant. is cum se diceret indica- 4
turum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus a consule quae sciret, edicere, eadem fere quae Volturcius de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium senatum docet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo
eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, 5
hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referа-
tur. itaque consulente Cicerone frequens senatus de- 6
cernit Tarquini indicium falsum videri eumque in vinculis retinendum neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem
esset mentitus. erant eo tempore qui existumarent 7
indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius appellato Crasso per societatem periculi reliquos illius
potentia tegeret. alii Tarquinium a Cicerone inmissum 8
aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patro-
cinio rem publicam conturbaret. ipsum Crassum ego 9
postea praedicantem audivi tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.

Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso ne- 49
que precibus neque gratia neque pretio Ciceronem inpellere potuere, uti per Allobroges aut alium in-
dicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum 2
illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum, Catulus ex petitione

pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. res autem opportuna videbatur, quod is
privatim egregia liberalitate, publice maxumis mune-
4 ribus grandem pecuniam debebat. sed ubi consulem
ad tantum facinus inpellere nequeunt, ipsi singillatim
circumeundo atque ementiundo quae se ex Volturcio
aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi in-
vidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites
Romani, qui praesidi causa cum telis erant circum
aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
mobilitate inpulsi, quo studium suum in rem publicam
clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio mi-
nitarentur.

50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allo-
brogum et T. Volturcio, conprobato eorum indicio,
praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus
Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in
vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim exquire-
bant duces multitudinum, qui pretio rem publicam
2 vexare soliti erant. Cethegus autem per nuntios fami-
liam atque libertos suos, lectos et exercitatos, orabat
in audaciam, ut grege facto cum telis ad sese in-
3 rumperent. consul ubi ea parari cognovit, dispositis
praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato
senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custo-
diam traditi erant. sed eos paulo ante frequens se-
4 natus iudicaverat contra rem publicam fecisse. tum
D. Iunius Silanus primus sententiam rogatus, quod eo
tempore consul designatus erat, de eis, qui in custo-
diis tenebantur, et praeterea de L. Cassio P. Furio
P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium
sumundum decreverat; isque postea permotus oratione
C. Caesaris pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum
se dixit, quod de ea re praesidiis additis referundum
5 censuerat. sed Caesar, ubi ad eum ventum est, roga-
tus sententiam a consule huiusce modi verba locutus est.

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus 51
dubiis consultant, ab odio amicitia, ira atque miseri-
cordia vacuos esse decet. haud facile animus verum 2
providet, ubi illa officiunt, neque quisquam omnium
lubidini simul et usui paruit. ubi intenderis ingenium, 3
valet: si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil
valet. magna mihi copia est memorandi, patres con- 4
scripti, qui reges atque populi ira aut misericordia
inpulsi male consuluerint. sed ea malo dicere, quae
maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege Perse 5
gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica,
quae populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa
nobis fuit. sed postquam bello confecto de Rhodiis
consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum ma-
gis quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, in-
punitos eos dimisere. item bellis Punicis omnibus, 6
cum saepe Carthaginienses et in pace et per indutias
multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per
occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret,
quam quid in illos iure fieri posset, quaerebant. hoc 7
item vobis providendum est, patres conscripti, ne
plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus
quam vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam
famae consulatis. nam si digna poena pro factis eorum 8
reperitur, novom consilium adprobo: sin magnitudo
sceleris omnium ingenia exuperat, his utendum censeo,
quae legibus conparata sunt.

Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, con- 9
posite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt.
quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enume-
ravere: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum
conplexu, matres familiarum pati quae victoribus conlu-
buissent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri,
postremo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia
conpleri. sed, per deos inmortalis, quo illa oratio per- 10
tinuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet,

quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio
11 accendet. non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae
suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere.
12 sed alia aliis licentia est, patres conscripti. qui de-
missi in obscuro vitam habent, si quid iracundia de-
liquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares
sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem
13 agunt, eorum facta cuncti mortales novere. ita in
maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere
14 neque odisse, sed minume irasci decet; quae apud alios
iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
15 litas appellatur. equidem ego sic existumo, patres
conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora
illorum esse. sed plerique mortales postrema memi-
nere et in hominibus inpiis sceleris eorum obliti de
poena disserunt, si ea paulo saevior fuit.
16 D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo
scio quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque
illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere;
17 eos mores eamque modestiam viri cognovi. verum
sententia eius mihi non crudelis (quid enim in talis
homines crudele fieri potest?) sed aliena a re publica
18 nostra videtur. nam profecto aut metus aut iniuria
te subegit, Silane, consulem designatum genus poenae
19 novom decernere. de timore supervacuaneum est dis-
serere, cum praesertim diligentia clarissumi viri con-
20 sulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque mi-
seriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum
esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra
21 neque curae neque gaudio locum esse. sed, per deos
inmortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti,
22 uti prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia
lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis
civibus non animam eripi, sed exilium permitti iubent.
23 an quia gravius est verberari quam necari? quid autem
acerbum aut nimis grave est in homines tanti faci-

noris convictos? sin quia levius est, qui convenit in 24
minore negotio legem timere, cum eam in maiore ne-
glegeris?

At enim quis reprehendet quod in parricidas rei 25
publicae decretum erit? tempus dies fortuna, cuius
lubido gentibus moderatur. illis merito accidet quic- 26
quid evenerit: ceterum vos, patres conscripti, quid in
alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex 27
rebus bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros
eius aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum
ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos trans-
fertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta 28
viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent.
ei primo coepere pessumum quemque et omnibus in- 29
visum indemnatum necare: ea populus laetari et me-
rito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit, 30
iuxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros
metu terrere: ita civitas servitute obpressa stultae 31
laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor 32
Sulla cum Damasippum et alios eius modi, qui malo rei
publicae creverant, iugulari iussit, quis non factum
eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui sed-
itionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos
aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. nam 33
uti quisque domum aut villam, postremo vas aut ve-
stimentum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is
in proscriptorum numero esset. ita illi, quibus Dama- 34
sippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahebau-
tur, neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis
suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
neque his temporibus vereor, sed in magna civitate
multa et varia ingenia sunt. potest alio tempore, alio 36
consule, cui item exercitus in manu sit, falsum ali-
quid pro vero credi: ubi hoc exemplo per senatus de-
cretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet
aut quis moderabitur?

Maiores nostri, patres conscripti, neque consili 37

neque audaciae umquam eguere; neque illis superbia
obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba
38 erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Sam-
nitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque
sumpserunt. postremo quod ubique apud socios aut
hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi
exequebantur: imitari quam invidere bonis malebant.
39 sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati ver-
beribus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
40 mum supplicium sumebant. postquam res publica
adolevit et multitudine civium factiones valuere, cir-
cumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere,
tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus
41 legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego
causam, patres conscripti, quo minus novom consilium
42 capiamus, in primis magnam puto. profecto virtus
atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus
tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene
parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Cati-
linae? minume. sed ita censeo, publicandas eorum
pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,
quae maxume opibus valent: neu quis de eis postea
ad senatum referat neve cum populo agat; qui aliter
fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam
et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo
alius alii varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato
rogatus sententiam huiusce modi orationem habuit:

2 'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum
res atque pericula nostra considero, et cum sententias
3 non nullorum ipse mecum reputo. illi mihi disseruisse
videntur de poena eorum, qui patriae parentibus, aris
atque focis suis bellum paravere; res autem monet
cavere ab illis magis quam, quid in illos statuamus,
4 consultare. nam cetera malificia tum persequare, ubi
facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit,

frustra iudicia inplores: capta urbe nihil fit reliqui
victis. sed, per deos inmortalis, vos ego appello, qui 5
semper domos villas, signa tabulas vostras pluris quam
rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt
quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vostris
otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et
capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus 6
neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra
in dubio est.

Saepe numero, patres conscripti, multa verba in 7
hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia no-
strorum civium questus sum, multosque mortalis ea
causa advorsos habeo. qui mihi atque animo meo 8
nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile
alterius lubidini male facta condonabam. sed ea tam- 9
etsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma
erat, opulentia neglegentiam tolerabat. nunc vero non 10
id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque
quantum aut quam magnificum imperium populi Ro-
mani sit, sed haec, cuiuscumque modi videntur, nostra
an nobiscum una hostium futura sint. hic mihi quis- 11
quam mansuetudinem et misericordiam nominat. iam
pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus.
quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum
audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo
sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, 12
liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in
furibus aerari: ne illi sanguinem nostrum largiantur
et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis per-
ditum eant.

Bene et conposite C. Caesar paulo ante in hoc 13
ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existu-
mans ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere
malos a bonis loca taetra inculta, foeda atque formi-
dulosa habere. itaque censuit pecunias eorum publi- 14
candas, ipsos per municipia in custodiis habendos,
videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus

coniurationis aut a multitudine conducta per vim eri-
15 piantur. quasi vero mali atque scelesti tantum modo
in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi
plus possit audacia, ubi ad defendundum opes minores
16 sunt. qua re vanum equidem hoc consilium est, si
periculum ex illis metuit: si in tanto omnium metu
solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis
17 timere. qua re, cum de P. Lentulo ceterisque sta-
tuetis, pro certo habetote vos simul de exercitu Cati-
18 linae et de omnibus coniuratis decernere. quanto vos
attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit:
si paululum modo vos languere viderint, iam omnes
feroces aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem pu-
20 blicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo
pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum
atque civium, praeterea armorum atque equorum maior
21 copia nobis quam illis est. sed alia fuere, quae illos
magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria,
foris iustum imperium, animus in consulundo liber,
22 neque delicto neque lubidini obnoxius. pro his nos
habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem,
privatim opulentiam. laudamus divitias, sequimur in-
ertiam. inter bonos et malos discrimen nullum, omnia
23 virtutis praemia ambitio possidet. neque mirum: ubi
vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi
voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit,
ut impetus fiat in vacuam rem publicam.

24 Sed ego haec omitto. coniuravere nobilissumi cives
patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam
nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum
25 exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc
et dubitatis, quid intra moenia deprensis hostibus fa-
26 ciatis? misereamini censeo (deliquere homines adule-
scentuli per ambitionem) atque etiam armatos dimitta-
27 tis: ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi
28 arma ceperint, in miseriam convortat. scilicet res

ipsa aspera est, sed vos non timecis eam. immo vero
maxume. sed inertia et mollitia animi alius alium
expectantes cunctamini, videlicet dis inmortalibus con-
fisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis peri-
culis servavere. non votis neque suppliciis muliebri- 29
bus auxilia deorum parantur: vigilando agundo bene
consulundo prospera omnia cedunt. ubi socordiae te
atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inplores:
irati infestique sunt. apud maiores nostros A. Man- 30
lius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is
contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit,
atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis 31
morte poenas dedit: vos de crudelissumis parricidis
quid statuatis, cunctamini? videlicet cetera vita eorum
huic sceleri obstat. verum parcite dignitati Lentuli, 32
si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus
umquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescen- 33
tiae, nisi iterum patriae bellum fecit. nam quid ego 34
de Gabinio Statilio Caepario loquar? quibus si quic-
quam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re
publica habuissent. postremo, patres conscripti, si 35
mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique
circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus
urget; alii intra moenia atque in sinu urbis sunt
hostes; neque parari neque consuli quicquam potest
occulte: quo magis properandum est.

Qua re ego ita censeo, cum nefario consilio scele- 36
ratorum civium res publica in maxuma pericula vene-
rit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum.
convicti confessique sint caedem incendia aliaque se
foeda atque crudelia facinora in civis patriamque pa-
ravisse, de confessis sicuti de manufestis rerum capi-
talium more maiorum supplicium sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque 53
senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem
animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos

vocant. Cato clarus atque magnus habetur: senati
decretum fit, sicuti ille censuerat.
2 Sed mihi multa legenti multa audienti, quae po-
pulus Romanus domi militiaeque mari atque terra
praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae
3 res maxume tanta negotia sustinuisset. sciebam saepe
numero parva manu cum magnis legionibus hostium
contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum
opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam
toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante
4 Romanos fuisse. ac mihi multa agitanti constabat
paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse,
eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem
5 paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia
civitas conrupta est, rursus res publica magnitudine
sua imperatorum atque magistratuum vitia susten-
tabat ac, sicuti effeta parente, multis tempestatibus
haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit.
6 sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus
fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar. quos quoniam
res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium,
quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio
54 possum, aperirem. igitur eis genus aetas eloquentia
prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria,
2 sed alia alii. Caesar benificiis ac munificentia magnus
habebatur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine
et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem
3 addiderat. Caesar dando sublevando ignoscundo, Cato
nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris
perfugium erat, in altero malis pernicies. illius faci-
4 litas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar
in animum induxerat laborare vigilare; negotiis ami-
corum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod
dono dignum esset; sibi magnum imperium exercitum
bellum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset.
5 at Catoni studium modestiae decoris sed maxume se-
6 veritatis erat; non divitiis cum divite neque factione

cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto
pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam
videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam,
eo magis illum adsequebatur.

Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam 55
discessit, consul optumum factu ratus noctem quae
instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur,
triumviros quae [ad] supplicium postulabat, parare
iubet. ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem 2
deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere 3
locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascende-
ris ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus;
eum muniunt undique parietes atque insuper camera 4
lapideis fornicibus iuncta; sed incultu tenebris odore
foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum 5
postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capi-
talium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere.
ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui 6
consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus
factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego Sta-
tilio Gabinio Caepario eodem modo supplicium sump-
tum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, 56
quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas le-
giones instituit, cohortis pro numero militum conplet.
deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra 2
venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones
numero hominum expleverat, cum initio non amplius
duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter 3
pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri,
ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii
praeacutas sudis portabant. sed postquam Antonius 4
cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter fa-
cere, modo ad urbem modo Galliam vorsus castra
movere, hostibus occasionem pugnandi non dare. spe-
rabat prope diem magnas copias sese habiturum, si
Romae socii incepta patravissent. interea servitia re- 5

pudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae con-
currebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum
suis rationibus existumans videri causam civium cum
servis fugitivis communicavisse.
57 Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae con-
iurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceteris-
que, quos supra memoravi, supplicium sumptum, pleri-
que, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum
studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per mon-
tis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem
abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret
2 in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum
tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex diffi-
cultate rerum eadem illa existumans, quae supra dixi-
3 mus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex per-
fugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis
radicibus montium consedit, qua illi descensus erat
4 in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul
aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus
5 expeditos in fuga sequeretur. sed Catilina postquam
videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in
urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam
spem, optumum factu ratus in tali re fortunam belli
temptare, statuit cum Antonio quam primum con-
6 fligere. itaque contione advocata huiusce modi ora-
tionem habuit:
58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex
2 timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta
cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta
in bello patere solet. quem neque gloria neque peri-
cula excitant, nequiquam hortere: timor animi auribus
3 officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, si-
mul uti causam mei consili aperirem.
4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Len-
tuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque
modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam pro-

ficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, 5
iuxta mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, 6
unus ab urbe alter a Gallia obstant; diutius in his locis
esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum
rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro 7
iter aperiundum est. qua propter vos moneo, uti forti 8
atque parato animo sitis et, cum proelium inibitis, me-
mineritis vos divitias decus gloriam, praeterea libertatem
atque patriam in dextris vostris portare. si vincimus, 9
omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde, municipia
atque coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem
illa advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam 10
teget quem arma non texerint. praeterea, milites, non 11
eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro patria,
pro libertate, pro vita certamus, illis supervacuaneum
est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius 12
aggrediamini memores pristinae virtutis. licuit vobis 13
cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, po-
tuistis non nulli Romae amissis bonis alienas opes
expectare: quia illa foeda atque intoleranda viris vide- 14
bantur, haec sequi decrevistis. si haec relinquere 15
voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum
mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, 16
quibus corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero de-
mentia est. semper in proelio eis maxumum est peri- 17
culum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus 19
aetas virtus vostra me hortantur, praeterea necessi-
tudo, quae etiam timidos fortis facit. nam multitudo 20
hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae
loci. quod si virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete 21
inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pecora
trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam
atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.'

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere 59
iubet atque instructos ordines in locum aequom de-

ducit. dein remotis omnium equis, quo militibus ex-
aequato periculo animus amplior esset, ipse pedes
2 exercitum pro loco atque copiis instruit. nam, uti
planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe
aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum
3 signa in subsidio artius conlocat. ab eis centuriones
omnis, lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
tibus optumum quemque armatum in primam aciem
subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quen-
dam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis
et colonis *suis* propter aquilam adsistit, quam bello Cim-
4 brico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex
altera parte C. Antonius, pedibus aeger quod proelio
adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit.
5 ille cohortis veteranas, quas tumultus causa conscrip-
serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in sub-
sidiis locat. ipse equo circumiens unum quemque no-
minans appellat hortatur, rogat, ut meminerint se
contra latrones inermis pro patria, pro liberis, pro
6 aris atque focis suis certare. homo militaris, quod
amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut
legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat;
ea conmemorando militum animos accendebat.

60 Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba
signum dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit
2 hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde feren-
tariis proelium conmitti posset, maxumo clamore cum
infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res ge-
3 ritur. veterani pristinae virtutis memores comminus
acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi
4 certatur. interea Catilina cum expeditis in prima
acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sau-
ciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare,
saepe hostem ferire: strenui militis et boni impera-
5 toris officia simul exequebatur. Petreius ubi videt
Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, co-

hortem praetoriam in medios hostis inducit eosque
perturbatos atque alios alibi resistentis interficit.
deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Man- 6
lius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Cati- 7
lina postquam fusas copias seque cum paucis relictum
videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis
in confertissumos hostis incurrit, ibique pugnans con-
foditur.

Sed confecto proelio tum vero cerneres, quanta 61
audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Cati-
linae. nam fere quem quisque vivos pugnando locum 2
ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. pauci 3
autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo
divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus con-
ciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium 4
cadavera repertus est, paululum etiam spirans fero-
ciamque animi, quam habuerat vivos, in voltu retinens.
postremo ex omni copia neque in proelio neque in 5
fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti 6
suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque tamen 7
exercitus populi Romani laetam aut incruentam victo-
riam adeptus erat. nam strenuissumus quisque aut
occiderat in proelio aut graviter volneratus discesse-
rat. multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi 8
gratia processerant, volventes hostilia cadavera ami-
cum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant;
fuere item qui inimicos suos cognoscerent. ita varie 9
per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque
gaudia agitabantur.

C. SALLUSTI CRISPI

BELLUM IUGURTHINUM.

1 Falso queritur de natura sua genus humanum,
quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam
2 virtute regatur. nam contra reputando neque maius
aliud neque praestabilius invenias magisque naturae
industriam hominum quam vim aut tempus deesse.
3 sed dux atque imperator vitae mortalium animus est.
qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol-
lens potensque et clarus est neque fortuna eget (quippe
probitatem industriam aliasque artis bonas neque dare
4 neque eripere cuiquam potest). sin captus pravis cu-
pidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum
datus est, perniciosa lubidine paulisper usus, ubi per
socordiam vires tempus ingenium diffluxere, naturae
infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores
5 ad negotia transferunt. quod si hominibus bonarum
rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil
profutura multaque etiam periculosa petunt, neque
regerentur magis quam regerent casus et eo magni-
tudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
2 fierent. nam uti genus hominum conpositum ex cor-
pore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur.
2 igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis
corporis et alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur,
at ingeni egregia facinora sicuti anima inmortalia
3 sunt. postremo corporis et fortunae bonorum ut ini-
tium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta

senescunt: animus inconruptus aeternus rector humani
generis agit atque habet cuncta neque ipse habetur.

Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, de- 4
diti corporis gaudiis, per luxum et ignaviam aetatem
agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque
amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque
socordia torpescere sinunt, cum praesertim tam multae
variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
paratur.

Verum ex eis magistratus et imperia, postremo 3
omnis cura rerum publicarum minume mihi hac tem-
pestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos
datur neque illi, quibus per fraudem is fuit, tuti aut
eo magis honesti sunt. nam vi quidem regere patriam 2
aut parentis, quamquam et possis et delicta corrigas,
tamen inportunum est, cum praesertim omnes rerum
mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant.
frustra autem niti neque aliud se fatigando nisi odium 3
quaerere extremae dementiae est, nisi forte quem in- 4
honesta et perniciosa lubido tenet potentiae paucorum
decus atque libertatem suam gratificari.

Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, 4
in primis magno usui est memoria rerum gestarum.
cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto, 2
simul ne per insolentiam quis existumet memet stu-
dium meum laudando extollere. atque ego credo fore 3
qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere,
tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inpo-
nant, certe quibus maxuma industria videtur salutare
plebem et conviviis gratiam quaerere. qui si reputa- 4
verint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus
sim et quales viri idem adsequi nequiverint et postea
quae genera hominum in senatum pervenerint, pro-
fecto existumabunt me magis merito quam ignavia
iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum
ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae
venturum. nam saepe ego audivi Q. Maxumum, P. 5

Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros
solitos ita dicere, cum maiorum imagines intuerentur,
vehementissume sibi animum ad virtutem accendi.
6 scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim
in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam
flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius
sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam ad-
7 aequaverit. at contra quis est omnium his moribus,
quin divitiis et sumptibus, non probitate neque in-
dustria cum maioribus suis contendat? etiam homines
novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis
8 artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi
praetura et consulatus atque alia omnia huiusce modi
per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde
9 habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. ve-
rum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis
morum piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

5 Bellum scripturus sum, quod populus Romanus
cum Iugurtha rege Numidarum gessit, primum quia
magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia
tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est;
2 quae contentio divina et humana cuncta permiscuit
eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum
3 atque vastitas Italiae finem faceret. sed prius quam
huiusce modi rei initium expedio, pauca supra repe-
tam, quo ad cognoscundum omnia inlustria magis
magisque in aperto sint.

4 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium
Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae
opes maxume adtriverat, Masinissa rex Numidarum
in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Afri-
cano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei
militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthagi-
niensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum
atque late imperium valuit, populus Romanus quas-
cumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit.

igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
permansit. sed imperi vitaeque eius finis idem fuit.
Dein Micipsa filius regnum solus optinuit Masta- 6
nabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Ad- 7
herbalem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque
filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod
ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem
cultu quo liberos suos domi habuit.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora 6
facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxui
neque inertiae conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis
illius est, equitare iaculari; cursu cum aequalibus cer-
tare et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen
carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere,
leonem atque alias feras primus aut in primis ferire:
plurumum facere et minumum ipse de se loqui. quibus 2
rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans
virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen,
postquam hominem adulescentem exacta sua aetate
et parvis liberis magis magisque crescere intellegit,
vehementer eo negotio permotus multa cum animo
suo volvebat. terrebat eum natura mortalium avida 3
imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem,
praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae
etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit,
ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex
quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua sed-
itio aut bellum oriretur, anxius erat. his difficulta- 7
tibus circumventus ubi videt neque per vim neque
insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popu-
laribus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens
gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo
modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Ro- 2
mano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans
vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile
eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam

3 mittebat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit.
4 nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi
naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator
erat, et morem hostium cognovit, multo labore multa-
que cura, praeterea modestissume parendo et saepe
obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi
pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis
5 maxumo terrori esset. ac sane, quod difficillumum in
primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio,
quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
6 audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur
imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere,
in amicis habere, magis magisque eum in dies am-
plecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum
7 ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi
et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis
familiari amicitia coniunxerat.

8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures
novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque
potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios,
clari magis quam honesti, qui Iugurthae non medio-
crem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex
occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur:
in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia
2 esse. sed postquam Numantia deleta P. Scipio di-
mittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, dona-
tum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham
in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut po-
tius publice quam privatim amicitiam populi Romani
coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a
paucis emi quod multorum esset. si permanere vellet
in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum ven-
turum: sin properantius pergeret, suamet ipsum pe-
9 cunia praecipitem casurum. sic locutus cum litteris
eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia
haec erat:

2 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma

virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et
populo Romano sit, summa ope nitemur. tibi quidem
pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum
te atque avo suo Masinissa.'

Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex lit- 3
teris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum
gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham
benificiis vincere aggressus est, statimque eum adop-
tavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit.

Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate 4
confectus cum sibi finem vitae adesse intellegeret,
coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiemp-
sale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha
habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe 10
sine opibus in regnum meum accepi, existumans non
minus me tibi, quam [liberis] si genuissem, ob beni-
ficia carum fore. neque ea res falsum me habuit.
nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novis- 2
sume rediens Numantia meque regnumque meum
gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex
amicis amicissumos fecisti. in Hispania nomen fami-
liae renovatum est. postremo, quod difficillumum inter
mortalis est, gloria invidiam vicisti.

Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per 3
hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te,
uti hos, qui tibi genere propinqui, benificio meo fratres
sunt, caros habeas neu malis alienos adiungere quam
sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque 4
thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque
armis cogere neque auro parare queas: officio et fide
pariuntur. quis autem amicior quam frater fratri? 5
aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris?
equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni 6
eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res
crescunt, discordia maxumae dilabuntur.

7 Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sa-
pientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere
decet. nam in omni certamine qui opulentior est,
etiam si accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere
8 videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite
observate talem hunc virum, imitamini virtutem et
enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar
quam genuisse.'

11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intel-
legebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen
pro tempore benigne respondit.

2 Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi
more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum
convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis discep-
3 tarent. sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, na-
tura ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia
materno genere inpar erat, despiciens, dextra Adher-
balem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Nu-
4 midas honori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen,
ut aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem
5 alteram transductus est. ibi cum multa de admini-
strando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res
iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia
rescindi, nam per ea tempora confectum annis Mi-
6 cipsam parum animo valuisse. tum idem Hiempsal
placere sibi respondit, nam ipsum illum tribus pro-
7 xumis annis adoptatione in regnum pervenisse. quod
verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam
8 ratus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et
metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo
9 habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae
ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, sta-
tuit quovis modo inceptum perficere.

12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra
memoravi, propter dissensionem placuerat dividi the-
2 sauros finisque imperi singulis constitui. itaque tem-
pus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad

pecuniam distribuendam. reguli interea in loca pro-
pinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal 3
in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui
proxumus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper
fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis
onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum
eat, portarum clavis adulterinas paret (nam verae ad
Hiempsalem referebantur): ceterum, ubi res postularet,
se ipsum cum magna manu venturum. Numida man- 4
data brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugur-
thae milites introducit. qui postquam in aedis inru- 5
pere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios
occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa
effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum
interim Hiempsal reperitur occultans se tugurio mu-
lieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci per-
fugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugur- 6
tham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam 13
brevi divolgatur. Adherbalem omnisque, qui sub im-
perio Micipsae fuerant, metus invadit. in duas partis
discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, sed
illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam 2
maxumas potest copias armat, urbis partim vi alias
voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae impe-
rare parat. Adherbal tametsi Romam legatos miserat, 3
qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis,
tamen fretus multitudine militum parabat armis con-
tendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex 4
proelio profugit in provinciam ac deinde Romam con-
tendit. tum Iugurtha patratis consiliis, postquam 5
omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum
animo reputans timere populum Romanum neque ad-
vorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis
et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum 6
auro et argento multo Romam legatos mittit, quis
praecepit, primum uti veteres amicos muneribus ex-

pleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
7 possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam
legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque,
quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat,
magna munera misere, tanta conmutatio incessit, ut
ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis
8 Iugurtha veniret. quorum pars spe alii praemio in-
ducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne
9 gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis
confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum
Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens
mihi praecepit, uti regni Numidiae tantum modo pro-
curationem existumarem meam, ceterum ius et impe-
rium eius penes vos esse; simul eniterer domi mili-
tiaeque quam maxumo usui esse populo Romano, vos
mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea
fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias muni-
2 menta regni me habiturum. quae cum praecepta pa-
rentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissumus, contempto imperio
vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium
atque amicum populi Romani regno fortunisque omni-
bus expulit.

3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseria-
rum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob
maiorum meorum benificia posse me a vobis auxilium
petere, ac maxume deberi mihi benificia a populo
Romano, quibus non egerem, secundum ea, si deside-
4 randa erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum
tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu
fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres
conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est, cogor
5 prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello
victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis
dubiis rebus societatem vostram adpetiverunt: familia
nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi ami-

citiam instituit, quo tempore magis fides eius quam
fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, patres 6
conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra
a vobis auxilium petere.

Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter 7
miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere
fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis,
inops alienas opes expecto, tamen erat maiestatis po-
puli Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam
regnum per scelus crescere. verum ego eis finibus 8
eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus
dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere
Syphacem et Carthaginiensis. vostra benificia mihi
erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria de-
specti estis. eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, 9
benificia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis
tuis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis
tuae extinctor sit? numquamne ergo familia nostra
quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsa-
bitur? dum Carthaginienses incolumes fuere, iure 10
omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici
procul, spes omnis in armis erat. postquam illa pestis
ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe
quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis.
ecce autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia 11
scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo atque
eodem propinquo suo interfecto primum regnum eius
sceleris sui praedam fecit, post ubi me isdem dolis
nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum ex-
pectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem
patria domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut
ubivis tutius quam in meo regno essem.

Ego sic existumabam, patres conscripti, uti prae- 12
dicantem audiveram patrem meum, qui vostram ami-
citiam diligenter colerent, eos multum laborem sus-
cipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. quod 13
in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis

adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vostra
14 manu est, patres conscripti. pater nos duos fratres
reliquit, tertium Iugurtham benificiis suis ratus est
coniunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alte-
15 rius ipse ego manus inpias vix effugi. quid agam?
aut quo potissumum infelix adcedam? generis prae-
sidia omnia extincta sunt. pater, uti necesse erat,
naturae concessit. fratri quem minume decuit pro-
pincus per scelus vitam eripuit. adfinis amicos pro-
pinquos ceteros meos alium alia clades obpressit:
capti ab Iugurtha pars in crucem acti pars bestiis
obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in
tenebris cum maerore et luctu morte graviorem vitam
exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis ad-
vorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid
ex inproviso mali accidisset, vos inplorarem, patres
conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et in-
17 iurias omnis curae esse decet. nunc vero exul patria
domo, solus atque omnium honestarum rerum egens
quo adcedam aut quos appellem? nationesne an reges,
qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam in-
festi sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non
maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint?
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando
18 vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita insti-
tuit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi popu-
lum Romanum, ne societates, ne foedera nova acci-
peremus: abunde magna praesidia nobis in vostra
amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una
19 occidundum nobis esse. virtute ac dis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia
sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia
Iugurthae parum cognita transvorsos agat. quos ego
audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos,
ne quid de absente incognita causa statuatis: fingere

me verba et fugam simulare, cui licuerit in regno
manere. quod utinam illum, cuius inpio facinore in 21
has miserias proiectus sum, eadem haec simulantem
videam et aliquando aut apud vos aut apud deos in-
mortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui
nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omni-
bus malis excruciatus inpietatis in parentem nostrum,
fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas
reddat. iam iam, frater animo meo carissume, quam- 22
quam tibi inmaturo et unde minume decuit vita erepta
est, tamen laetandum magis quam dolendum puto
casum tuum. non enim regnum, sed fugam exilium 23
egestatem et omnis has quae me premunt aerumnas
cum anima simul amisisti. at ego infelix, in tanta
mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum
spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne in-
iurias persequar ipse auxili egens an regno consulam,
cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
utinam emori fortunis meis honestus exitus esset neu 24
iure contemptus viderer, si defessus malis iniuriae
concessissem. nunc neque vivere lubet neque mori
licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque pa- 25
rentis vostros, per maiestatem populi Romani, sub-
venite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite pati
regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et
sanguinem familiae nostrae tabescere.'

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae 15
largitione magis quam causa freti paucis respondent:
Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis inter-
fectum, Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam
superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset.
Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac
Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante
facta sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. 2
senatus statim consulitur. fautores legatorum, prae-
terea senatus magna pars gratia depravata Adherbalis

dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudi-
bus: gratia voce, denique omnibus modis pro alieno
3 scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at
contra pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius
erat, subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem
4 severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxume
Aemilius Scaurus, homo nobilis inpiger factiosus, avi-
dus potentiae honoris divitiarum, ceterum vitia sua
5 callide occultans. is postquam videt regis largitionem
famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet,
ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a con-
16 sueta lubidine continuit. vicit tamen in senatu pars
2 illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. de-
cretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa
optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent.
cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus
et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et
M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobi-
3 litatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi
Romae in inimicis habuerat, tamen accuratissume re-
cepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama
fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis
4 anteferret. reliquos legatos eadem via aggressus pleros-
5 que capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in
divisione quae pars Numidiae Mauretaniam attingit,
agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam
alteram specie quam usu potiorem, quae portuosior
et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

17 Res postulare videtur Africae situm paucis expo-
nere et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut ami-
2 citia fuit, attingere. sed quae loca et nationes ob
calorem aut asperitatem, item solitudines minus fre-
quentata sunt, de eis haud facile conpertum narra-
verim. cetera quam paucissumis absolvam.

3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia
Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Euro-
4 pam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab

occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis
declivem latitudinem, quem locum Catabathmon in-
colae appellant. mare saevom inportuosum; ager fru- 5
gum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; caelo
terraque penuria aquarum. genus hominum salubri 6
corpore, velox, patiens laborum. plerosque senectus
dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam
morbus haud saepe quemquam superat, ad hoc mali-
fici generis pluruma animalia. sed qui mortales initio 7
Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo
modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama,
quae plerosque optinet, divorsum est, tamen, uti ex
libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, inter-
pretatum nobis est utique rem sese habere cultores
eius terrae putant, quam paucissumis dicam. ceterum
fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi 18
incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi
pabulum uti pecoribus. ei neque moribus neque lege 2
aut imperio cuiusquam regebantur: vagi palantes quas
nox coegerat sedes habebant. sed postquam in Hi- 3
spania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus
eius, conpositus ex variis gentibus, amisso duce ac
passim multis sibi quisque imperium petentibus brevi
dilabitur. ex eo numero Medi Persae et Armenii 4
navibus in Africam transvecti proxumos nostro mari
locos occupavere, sed Persae intra Oceanum magis, 5
eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere,
quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi
aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua 6
commercio prohibebant. ei paulatim per conubia Gae- 7
tulos secum miscuere et, quia saepe temptantes agros
alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Nomadas
appellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum agre- 8
stium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis late-
ribus, tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem 9
et Armeniis adcessere Libyes (nam ei propius mare

Africum agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud pro-
cul ab ardoribus), eique mature oppida habuere; nam
freto divisi ab Hispania mutare res inter se institue-
10 rant. nomen eorum paulatim Libyes conrupere, bar-
11 bara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res
Persarum brevi adolevit, ac postea nomine Numidae,
propter multitudinem a parentibus digressi, possedere
ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia appellatur.
12 deinde utrique alteris freti finitumos armis aut metu
sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi
addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant,
quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique
Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa
est, victi omnes in gentem nomenque imperantium
19 concessere. postea Phoenices, alii multitudinis domi
minuendae gratia pars imperi cupidine sollicitata plebe
et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum
Leptim aliasque urbis in ora marituma condidere,
eaeque brevi multum auctae pars originibus suis prae-
2 sidio aliae decori fuere. nam de Carthagine silere
melius puto quam parum dicere, quoniam alio prope-
rare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab
Africa dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia
Theraeon, ac deinceps duae Syrtes interque eas Leptis,
deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus
finem imperi habuere Carthaginienses, post aliae Pu-
4 nicae urbes. cetera loca usque ad Mauretaniam Nu-
5 midae tenent, proxume Hispaniam Mauri sunt. super
Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis
6 alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse,
7 dehinc loca exusta solis ardoribus. igitur bello Iugur-
thino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthagi-
niensium, quos novissume habuerant, populus Roma-
nus per magistratus administrabat; Gaetulorum magna
pars et Numidae usque ad flumen Muluccham sub
Iugurtha erant; Mauris omnibus rex Bocchus imperi-

tabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani
itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus.
de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis 8
dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et 20
Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adep-
tum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis
apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse,
simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo
ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis ani-
mum intendit. ipse acer bellicosus; at is quem pete- 2
bat quietus inbellis, placido ingenio, opportunus in-
iuriae, metuens magis quam metuendus. igitur ex 3
inproviso finis eius cum magna manu invadit, multos
mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedi-
ficia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu
adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum 4
convortit, existumans Adherbalem dolore permotum
iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli
causam fore. at ille, quod neque se parem armis 5
existumabat et amicitia populi Romani magis quam
Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis
questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettu-
lerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum
sumere, quia temptatum antea secus cesserat. neque 6
eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui
totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non 7
uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu
conparato bellum gerere coepit et aperte totius Nu-
midiae imperium petere. ceterum qua pergebat, urbis 8
agros vastare, praedas agere, suis animum hostibus
terrorem augere. Adherbal ubi intellegit eo processum, 21
uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinen-
dum, necessario copias parat et Iugurthae obvius pro-
cedit. interim haud longe a mari prope Cirtam op- 2
pidum utriusque exercitus consedit et, quia diei ex-
tremum erat, proelium non inceptum. sed ubi ple-

rumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine
milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt,
semisomnos partim alios arma sumentis fugant fun-
duntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam pro-
fugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numi-
das insequentis moenibus prohibuit, uno die inter
duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
3 igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribus-
que et machinis omnium generum expugnare aggre-
ditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere,
quos ante proelium factum ab Adherbale Romam mis-
sos audiverat.

4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres
adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges
adeant, senatus populique Romani verbis nuntient
velle et censere eos ab armis discedere, de contro-
vorsiis suis iure potius quam bello disceptare: ita se-
22 que illisque dignum esse. legati in Africam matu-
rantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci
parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audie-
2 batur; sed is rumor clemens erat. quorum Iugurtha
accepta oratione respondit sibi neque maius quicquam
neque carius auctoritate senatus esse. ab adulescentia
ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur; vir-
tute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse;
ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum in
3 regnum adoptatum esse. ceterum, quo plura bene at-
que strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus
4 tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod
ubi conperisset, sceleri eius obviam isse. populum
Romanum neque recte neque pro bono facturum, si
ab iure gentium sese prohibuerit. postremo de om-
5 nibus rebus legatos Romam brevi missurum. ita
utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia
non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est ne-
que propter loci naturam Cirtam armis expugnare

potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris ex-
truit easque praesidiis firmat; praeterea dies noctisque
aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium
praemia modo modo formidinem ostentare, suos hor-
tando ad virtutem adrigere: prorsus intentus cuncta
parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas 2
in extremo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam,
penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse,
ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxume
inpigros delegit: eos multa pollicendo ac miserando
casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.
Numidae paucis diebus iussa efficiunt. litterae Ad- 24
herbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec
fuit:

'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, pa- 2
tres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta
lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque
deos inmortalis in animo habeat, sanguinem meum
quam omnia malit. itaque quintum iam mensem so- 3
cius et amicus populi Romani armis obsessus teneor;
neque mihi Micipsae patris mei benificia neque vostra
decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear, in-
certus sum.

Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna 4
mea et iam antea expertus sum parum fidei miseris
esse; nisi tamen intellego illum supra quam ego sum 5
petere neque simul amicitiam vostram et regnum
meum sperare. utrum gravius existumet, nemini oc-
cultum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem 6
meum, deinde patrio regno me expulit. quae sane
fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. verum nunc 7
vostrum regnum armis tenet; me, quem vos impera-
torem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum
verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est 8
relicum nisi vis vostra, quo moveri possit? nam ego 9
quidem vellem, et haec, quae scribo, et illa, quae antea

in senatu questus sum, vana forent potius, quam mi-
seria mea fidem verbis faceret.

10 Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum
ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas,
tantum modo inimici imperium et cruciatus corporis
deprecor. regno Numidiae, quod vostrum est, uti lubet,
consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem
imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria
remanet avi mei Masinissae.'

25 His litteris recitatis fuere qui exercitum in Afri-
cam mittundum censerent et quam primum Adherbali
subveniundum: de Iugurtha interim uti consuleretur,
2 quoniam legatis non paruisset. sed ab isdem illis
regis fautoribus summa ope enisum est, ne tale de-
3 cretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque
4 negotiis solet, privata gratia devictum. legantur ta-
men in Africam maiores natu nobiles, amplis hono-
ribus usi. in quis fuit M. Scaurus, de quo supra me-
5 moravimus, consularis et tum senatus princeps. ei,
quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obse-
crati, triduo navem ascendere. dein brevi Uticam ad-
pulsi litteras ad Iugurtham mittunt: quam ocissume
ad provinciam adcedat, seque ad eum ab senatu mis-
6 sos. ille ubi accepit homines claros, quorum aucto-
ritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum
suum venisse, primo conmotus metu atque lubidine
7 divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni paruisset
legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum
8 scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio pra-
9 vom consilium. igitur exercitu circumdato summa vi
Cirtam inrumpere nititur, maxume sperans diducta
manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriae
10 inventurum. quod ubi secus procedit neque quod in-
tenderat, efficere potest, ut prius quam legatos con-
veniret, Adherbalis potiretur, ne amplius morando
Scaurum, quem plurumum metuebat, incenderet, cum
11 paucis equitibus in provinciam venit. ac tametsi se-

nati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppu-
gnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere.
Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum 26
virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta
propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese
fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugur-
thae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris
senatui curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide 2
Iugurthae rebatur, tamen, quia penes eosdem, si ad-
vorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant
Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adher- 3
balem excruciatum necat, deinde omnis puberes Nu-
midas atque negotiatores promiscue, uti quisque ar-
matus obvius fuerat, interficit.
Quod postquam Romae cognitum est et res in 27
senatu agitari coepta, idem illi ministri regis inter-
pellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahundo
tempus, atrocitatem facti leniebant. ac ni C. Mem- 2
mius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus
potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset
id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus con-
donaretur, profecto omnis invidia prolatandis consul-
tationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pe-
cuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia 3
populum timet, lege Sempronia provinciae futuris con-
sulibus Numidia atque Italia decretae; consules decla- 4
rati P. Scipio Nasica L. Bestia; Calpurnio Numidia,
Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Afri- 5
cam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae
bello usui forent, decernuntur.
At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe 28
cui Romae omnia venire in animo haeserat, filium et
cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit
eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat,
praecipit, omnis mortalis pecunia aggrediantur. qui 2
postquam Romam adventabant, senatus a Bestia con-

sultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moeni-
bus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum
venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decede-
3 rent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari
iubet. ita infectis rebus illi domum discedunt.
4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi ho-
mines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae de-
liquisset, munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus,
5 cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam
in consule nostro multae bonaeque artes animi et
corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: pa-
tiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud
6 ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. sed
legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro
7 ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius
initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingressus
est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando
29 cepit. sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare
bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere
2 coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ce-
terum socius et administer omnium consiliorum adsu-
mitur Scaurus, qui tametsi a principio plerisque ex
factione eius conruptis acerrume regem inpugnaverat,
tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in
3 pravom abstractus est. sed Iugurtha primum tantum
modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid
interim Romae pretio aut gratia effecturum. postea
vero quam participem negoti Scaurum accepit, in
maxumam spem adductus recuperandae pacis statuit
4 cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. cete-
rum interea fidei causa mittitur a consule Sextius
quaestor in oppidum Iugurthae Vagam. cuius rei spe-
cies erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam
legatis imperaverat, quoniam deditionis mora indutiae
5 agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra
venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua

cum Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero
die quasi per saturam sententiis exquisitis in dedi-
tionem accipitur. sed, uti pro consilio imperatum 6
erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi cum
parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius 7
Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Nu-
midia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae 30
forent, fama divolgavit, Romae per omnis locos et
conventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis
invidia, patres solliciti erant. probarentne tantum fla-
gitium an decretum consulis subvorterent, parum con-
stabat; ac maxume eos potentia Scauri, quod is auc- 2
tor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpe-
diebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et 3
odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubita-
tionem et moras senatus contionibus populum ad vin-
dicandum hortari, monere, ne rem publicam, ne liber-
tatem suam desererent, multa superba et crudelia fa-
cinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni
modo plebis animum incendebat.

Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facun- 4
dia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex
tam multis orationem eius perscribere, ac potissumum
ea dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusce
modi verbis disseruit:

'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni stu- 31
dium rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra
patientia, ius nullum, ac maxume quod innocentiae
plus periculi quam honoris est. nam illa quidem 2
piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fue-
ritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti
perierint vostri defensores, ut vobis animus ab ignavia
atque socordia conruptus sit, qui ne nunc quidem ob- 3
noxiis inimicis exurgitis atque etiam nunc timetis eos,
quibus decet terrori esse. sed quamquam haec talia 4
sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus sub-

5 igit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo
tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem fa-
ciam, in vostra manu situm est, Quirites.

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri
fecere, uti contra iniurias armati eatis. nihil vi, nihil
secessione opus est: necesse est, suomet ipsi more
7 praecipites eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum
parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones ha-
bitae sunt; post C. Gracchi et M. Fulvi caedem item
vostri ordinis multi mortales in carcere necati sunt:
utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem
8 fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua resti-
tuere; quicquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
9 iure factum sit. superioribus annis taciti indignaba-
mini aerarium expilari, reges et populos liberos paucis
nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam
gloriam et maxumas divitias esse. tamen haec talia
facinora inpune suscepisse parum habuere itaque po-
stremo leges, maiestas vostra, divina et humana omnia
10 hostibus tradita sunt. neque eos qui ea fecere pudet
aut paenitet, sed incedunt per ora vostra magnifici,
sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos osten-
tantes: proinde quasi ea honori, non praedae habeant.
11 servi aere parati iniusta imperia dominorum non per-
ferunt: vos, Quirites, in imperio nati aequo animo
12 servitutem toleratis? at qui sunt ei, qui rem publi-
cam occupavere? homines sceleratissumi, cruentis ma-
nibus, immani avaritia, nocentissumi et idem superbis-
sumi, quibus fides decus pietas, postremo honesta
13 atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum
occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas,
plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent.
14 ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus
est. metum ab scelere suo ad ignaviam vostram trans-
tulere, quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem
15 metuere in unum coegit. sed haec inter bonos ami-
16 citia, inter malos factio est. quod si tam vos liber-

tatis curam haberetis, quam illi ad dominationem
accensi sunt, profecto neque res publica sicuti nunc
vastaretur et benificia vostra penes optumos, non auda-
cissumos forent. maiores vostri parandi iuris et maie- 17
statis constituendae gratia bis per secessionem armati
Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis
accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehe-
mentius, quo maius dedecus est parta amittere quam
omnino non paravisse.

Dicet aliquis "quid igitur censes?" vindicandum 18
in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu
neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse
indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius
Iugurthae. qui si deditícius est, profecto iussis vostris 19
oboediens erit: sin ea contemnit, scilicet existumabitis,
qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham
scelerum inpunitas, ad paucos potentis maxumae divi-
tiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervene-
rint. nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum 20
satietas tenet et illa quam haec tempora magis pla-
cent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella
atque paces, postremo divina et humana omnia penes
paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus,
invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis
habebatis animam retinere. nam servitutem quidem
quis vostrum recusare audebat?

Atque ego tametsi viro flagitiosissumum existumo 21
inpune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus scele-
ratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo
paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. nam 22
et illis, quantum inportunitatis habent, parum est in-
pune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripi-
tur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum in-
tellegetis aut serviundum esse aut per manus libertatem
retinendam. nam fidei quidem aut concordiae quae 23
spes est? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere
illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis nostris

24 veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus
inpunitum omittatis. non peculatus aerari factus est
neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quam-
quam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo
habentur: hosti acerrumo prodita senatus auctoritas,
proditum imperium vostrum est; domi militiaeque res
26 publica venalis fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi
vindicatum in noxios, quid erit relicum, nisi ut illis
qui ea fecere oboedientes vivamus? nam inpune quae
27 lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui-
rites, hortor, ut malitis civis vostros perperam quam
recte fecisse, sed ne ignoscundo malis bonos per-
28 ditum eatis. [ad hoc] in re publica multo praestat
benifici quam malifici inmemorem esse: bonus tan-
tum modo segnior fit, ubi neglegas, at malus inpro-
29 bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili
egeas.'

32 Haec atque alia huiusce modi saepe [in] dicundo
Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum
praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque inter-
posita fide publica Romam duceret, quo facilius in-
dicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae
arcessebat, delicta patefierent.

2 Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti
a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris
3 sui pluruma et flagitiosissuma facinora fecere. fuere
qui auro conrupti elephantos Iugurthae traderent, alii
perfugas vendere, pars ex pacatis praedas agebant:
4 tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes in-
5 vaserat. at Cassius praetor perlata rogatione a C.
Memmio ac perculsa omni nobilitate ad Iugurtham
proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti
rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano de-
disset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet.
privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille

non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

Igitur Iugurtha contra decus regium cultu quam 33
maxume miserabili cum Cassio Romam venit. ac, 2
tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et
iniurias omnis munitus foret. at C. Memmius ad- 3
vocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare
fidem publicam per sese inviolatam fore. post ubi 4
silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti
fore, sed se suasque spes conrupturum. deinde ubi 34
Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia conruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa terrebat eum clamore voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen
inpudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione 2
discedit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine 35
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex patria
abierat. huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post 2

Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat,
persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugur-
thamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum
3 Numidiae ab senatu petat. avidus consul belli ge-
rundi movere quam senescere omnia malebat. ipsi
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in
amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia
alium mala fama et timor inpediebat, Bomilcari, pro-
xumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa
confecerat, insidiatores Massivae paret ac maxume
occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numi-
5 dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exe-
quitur et per homines talis negoti artifices itinera
egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta
explorat. deinde, ubi res postulabat, insidias tendit.
6 igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant,
paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum ob-
truncat, sed ipse deprehensus multis hortantibus et in
7 primis Albino consule indicium profitetur. fit reus
magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bo-
milcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat.
8 at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omi-
sit contra verum niti, quam animadvortit supra gra-
9 tiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur,
quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta
vades dederat, regno magis quam vadibus consu-
lens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus,
ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si
de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis
diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia de-
10 cedere. sed postquam Roma egressus est, fertur saepe
eo tacitus respiciens postremo dixisse 'urbem venalem
et mature perituram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipen-
dium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in
Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante

comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut
deditione aut quovis modo bellum conficeret. at contra 2
Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere qui tum Albinum haud ignarum con- 3
sili regis existumarent neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies 4
adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atro- 37
citer res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius 2
tribuni plebis resistentibus conlegis continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. ea mora in spem adductus Aulus, quem 3
pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate 4
loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum situm in praerupti montis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi vineas agere, aggerem iacere aliaque, quae incepto usui forent, properare. at Iugurtha cognita vanitate atque 38
inperitia legati subdole eius augere amentiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique 2
Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur (ita delicta occultiora fuere). interea per homines calli- 3
dos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones

ducesque turmarum, partim uti transfugerent, conrum-
4 pere, alii signo dato locum uti desererent quae post-
quam ex sententia instruit, intempesta nocte de in-
proviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.
5 milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere
alii alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare
omnibus locis. vis magna hostium, caelum nocte at-
que nubibus obscuratum, periculum anceps, postremo
6 fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex
eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors
una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis
gregariis militibus transiere ad regem, et centurio
primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti
defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit,
7 eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda fuga,
plerique abiectis armis, proxumum collem occupave-
8 runt. nox atque praeda castrorum hostis, quo minus
9 victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iugurtha
postero die cum Aulo in conloquio verba facit: tam-
etsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum tene-
ret, tamen se memorem humanarum rerum, si secum
foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum;
10 praeterea uti diebus decem Numidia decederet. quae
quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mor-
tis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.
39 Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque
maeror civitatem invasere: pars dolere pro gloria im-
peri, pars insolita rerum bellicarum timere libertati;
Aulo omnes infesti, ac maxume qui bello saepe prae-
clari fuerant, quod armatus dedecore potius quam
2 manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex
delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens
senatum de foedere consulebat, et tamen interim ex-
ercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine
Latino auxilia arcessere, denique omnibus modis festi-
3 nare. senatus ita, uti par fuerat, decernit suo atque
4 populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul

inpeditus a tribunis plebis, ne quas paraverat copias
secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur;
nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia de-
ductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, 5
quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae
invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos prae-
ter fugam soluto imperio licentia atque lascivia con-
ruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.
Interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus 40
plebis rogationem ad populum promulgat, uti quae-
reretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati de-
creta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut
imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique
perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum
hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim 2
conscii sibi alii ex partium invidia pericula metuen-
tes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa
et alia talia placere sibi faterentur, occulte per ami-
cos ac maxume per homines nominis Latini et socios
Italicos inpedimenta parabant. sed plebes incredibile 3
memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi roga-
tionem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa
parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in
partibus erat. igitur ceteris metu perculsis M. Scau- 4
rus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus,
inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam
tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesi-
tores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crea-
retur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex 5
rumore et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic
ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia
ceperat.
Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] 41
factionum ac deinde omnium malarum artium paucis
ante annis Romae ortus est otio atque abundantia
earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante 2
Carthaginem deletam populus et senatus Romanus

placide modesteque inter se rem publicam tractabant,
neque gloriae neque dominationis certamen inter civis
erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retine-
3 bat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet
ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
4 incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium,
5 postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. nam-
que coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem
in lubidinem vortere, sibi quisque ducere trahere ra-
pere. ita omnia in duas partis abstracta sunt, res
6 publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum no-
bilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta at-
7 que dispersa in multitudine minus poterat. paucorum
arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem aera-
rium provinciae magistratus, gloriae triumphique erant:
populus militia atque inopia urgebatur; praedas belli-
8 cas imperatores cum paucis diripiebant, interea paren-
tes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori
9 confinis erat, sedibus pellebantur. ita cum potentia
avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et
vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad
10 semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum ex nobili-
tate reperti sunt qui veram gloriam iniustae poten-
tiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis
42 quasi permixtio terrae oriri coepit. nam postquam
Ti. et C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis
bellis multum rei publicae addiderant, vindicare ple-
bem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per
socios ac nomen Latinum, interdum per equites Ro-
manos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Grac-
chorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium,
dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium,
tribunum alterum alterum triumvirum coloniis de-
2 ducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et
sane Gracchis cupidine victoriae haud satis mode-
3 ratus animus fuit. sed bono vinci satius est quam

malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria nobi- 4
litas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut
fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam
potentiae addidit. quae res plerumque magnas civi-
tatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis
modo et victos acerbius ulcisci volunt. sed de studiis 5
partium et omnis civitatis moribus si singillatim aut
pro magnitudine parem disserere, tempus quam res
maturius me deseret. quam ob rem ad inceptum redeo.

Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam 43
Metellus et Silanus consules designati provincias inter
se partiverant Metelloque Numidia evenerat, acri viro
et, quamquam advorso populi partium, fama tamen
aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum 2
ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad
bellum, quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffi- 3
dens veteri exercitui milites [eligere] scribere, praesidia
undique arcessere, arma tela, equos et cetera instru-
menta militiae parare, ad hoc conmeatum affatim, deni-
que omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti
usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus aucto- 4
ritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia
mittundo, postremo omnis civitas summo studio ad-
nitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis 5
conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
civium cum propter artis bonas tum maxume quod
advorsum divitias invictum animum gerebat et ava-
ritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae
opes contusae hostiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a 44
Sp. Albino proconsule iners inbellis, neque periculi
neque laboris patiens, lingua quam manu promptior,
praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine im-
perio et modestia habitus. ita imperatori novo plus 2
ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum
auxilii aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Me- 3
tellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum

mora inminuerat et expectatione eventus civium ani-
mos intentos putabat, non prius bellum attingere, quam
4 maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam
Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, post-
quam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites
stativis castris habebat, nisi cum odor aut pabuli
5 egestas locum mutare subegerat. sed neque munieban-
tur ea neque more militari vigiliae deducebantur; uti
cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum
militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros
vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prae-
das certantes agere eaque mutare cum mercatoribus
vino advecticio et aliis talibus, praeterea frumentum
publice datum vendere, panem in dies mercari: po-
stremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia
45 amplius. sed in ea difficultate Metellum non minus
quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum
fuisse conperior: tanta temperantia inter ambitionem
2 saevitiamque moderatum. namque edicto primum ad-
iumenta ignaviae sustulisse: ne quisquam in castris
panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne
lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in
castris neve in agmine servom aut iumentum haberet;
ceteris arte modum statuisse. praeterea transvorsis
itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes ad-
essent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere
et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine
in primis modo modo in postremis, saepe in medio
adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis
frequentes incederent, miles cibum et arma portaret.
3 ita prohibendo a delictis magis quam vindicando ex-
ercitum brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat, ex
nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma
factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram de-

ditionem facere conatus est. igitur legatos ad con- 2
sulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi
liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo
Romano. sed Metello iam antea experimentis cogni- 3
tum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili,
novarum rerum avidum esse. itaque legatos alium 4
ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando,
postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo
persuadet, uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum
procedat, necatum sibi traderent. ceterum palam quae
ex voluntate forent, regi nuntiare iubet. deinde ipse 5
paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numi-
diam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena
hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex op-
pidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant
parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo
omnia, quae imperarentur, facere. neque Metellus id- 6
circo minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito
agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis
signa ostentui credere et insidiis locum temptari. ita- 7
que ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum
et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in
postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat, in
utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum
et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis per-
mixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium
propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque 8
peritia locorum et militiae erat, ut, absens an prae-
sens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in
incerto haberetur.

Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus per- 47
gebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum re-
rum venalium totius regni maxume celebratum, ubi
et incolere et mercari consueverant Italici generis
multi mortales. huc consul, simul temptandi gratia 2
et si paterentur opportunitates loci, praesidium in-
posuit. praeterea imperavit frumentum et alia, quae

bello usui forent, conportare, ratus, id quod res mone-
bat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvaturam
3 exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter
haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos suppli-
ces mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque
4 vitam omnia Metello dedere. quos item uti priores
consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi
pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polli-
ceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.

48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit
ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui
verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperru-
mum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus co-
gnitus, animi popularium temptati, coactus rerum ne-
2 cessitudine statuit armis certare. igitur explorato
hostium itinere, in spem victoriae adductus ex oppor-
tunitate loci, quam maxumas potest copias omnium
generum parat ac per tramites occultos exercitum
Metelli antevenit.

3 Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in di-
visione possederat, flumen oriens a meridie nomine
Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum vi-
ginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu.
sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in inmensum
pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque ge-
neribus arborum, quae humi arido atque harenoso
4 gignuntur. media autem planities deserta penuria
aquae praeter flumini propinqua loca; ea consita ar-
bustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transvorso itinere por-
rectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie
consedit. elephantis et parti copiarum pedestrium Bo-
milcarem praefecit eumque edocet quae ageret. ipse
propior montem cum omni equitatu et peditibus de-
2 lectis suos conlocat. dein singulas turmas et mani-
pulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores
pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum

ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem
illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decue-
rint omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes
cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes
cum belli melioribus manum consererent. proinde parati 3
intentique essent signo dato Romanos invadere: illum
diem aut omnis labores et victorias confirmaturum
aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc 4
viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut
honore extulerat, conmonefacere benifici sui et eum
ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio
pollicendo minitando obtestando alium alio modo ex-
citare, cum interim Metellus ignarus hostium monte
degrediens cum exercitu conspicatur. primo dubius, 5
quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta
equi Numidaeque consederant, neque plane occultati
humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset,
cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria
obscurati), dein brevi cognitis insidiis paulisper ag-
men constituit. ibi conmutatis ordinibus in dextro 6
latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus sub-
sidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et
sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus
locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem,
sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum de-
ducit. sed ubi Numidas quietos neque colle degredi 50
animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae,
ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum
expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad
flumen, uti locum castris antecaperet, existumans ho-
stis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum
remoraturos et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem
et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re at- 2
que loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere,
Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae
equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

3 At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos
suos praetergressum videt, praesidio quasi duum mi-
lium peditum montem occupat, qua Metellus descen-
derat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post
munimento foret. dein repente signo dato hostis in-
4 vadit. Numidae alii postremos caedere, pars a sinistra
ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, om-
nibus locis Romanorum ordines conturbare. quorum
etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant,
ludificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciaban-
tur neque contra feriundi aut conserundi manum copia
5 erat. ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma-
norum turma insequi coeperat, non confertim neque
in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume
6 divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis
deterrere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateri-
bus circumveniebant: sin opportunior fugae collis quam
campi fuerat, ea vero consueti Numidarum equi facile
inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia
51 loci retinebat. ceterum facies totius negoti varia in-
certa, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars
cedere alii insequi; neque signa neque ordines ob-
servare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere
ac propulsare; arma tela, equi viri, hostes atque cives
permixti; nihil consilio neque imperio agi, fors omnia
2 regere. itaque multum diei processerat, cum etiam
3 tum eventus in incerto erat. denique omnibus labore
et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus
instare, paulatim milites in unum conducit, ordines
restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum
pedites hostium conlocat. eorum magna pars supe-
4 rioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari
milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugientis
vincere: neque illis castra esse neque munimentum
ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita.
5 sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire
hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temp-

tare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare,
quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere. eo 52
modo inter se duo imperatores summi viri certabant,
ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello 2
virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia
omnia praeter milites opportuna. denique Romani, 3
ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab
hoste copiam pugnandi fieri (et iam die vesper erat),
advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso 4
loco Numidae fusi fugatique; pauci interiere, pleros-
que velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copia- 5
rum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra dixi-
mus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim
suos in aequom locum deducit ac, dum legatus ad
flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus,
uti res postulabat, aciem exornat neque remittit, quid
ubique hostis ageret, explorare. postquam Rutilium 6
consedisse iam et animo vacuom accepit simulque ex
Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus
cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam
diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium
itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili
castra procedit. Romani ex inproviso pulveris vim 53
magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbu-
stis consitus prohibebat. et primo rati humum ari-
dam vento agitari, post ubi aequabilem manere et,
sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare
vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro
castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde ubi 2
propius ventum est, utrimque magno clamore con-
curritur. Numidae tantum modo remorati, dum in 3
elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos
ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident,
fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut
noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. ele- 4
phanti quattuor capti, reliqui omnes numero quadra-

5 ginta interfecti. at Romani, quamquam itinere atque
opere castrorum et proelio fessi laetique erant, tamen,
quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi
6 intentique obviam procedunt; nam dolus Numidarum
7 nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo
obscura nocte, postquam haud procul inter se erant,
strepitu velut hostes adventare, alteri apud alteros
formidinem simul et tumultum facere, et paene in-
prudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque
8 praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu
repente gaudium exortum: milites alius alium laeti
appellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque
fortia facta ad caelum fert. quippe res humanae ita
sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, ad-
vorsae res etiam bonos detrectant.

54 Metellus in isdem castris quatriduo moratus sau-
cios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae
donat, universos in contione laudat atque agit gratias,
hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum
gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos la-
2 bores pro praeda fore. tamen interim transfugas et
alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agi-
taret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut
3 sese victus gereret, exploratum misit. at ille sese in
loca saltuosa et natura munita receperat ibique coge-
bat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebe-
tem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
4 cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios
equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequi-
tur. quo cuiusque animus fert, eo discedunt neque id
flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.
5 Igitur Metellus, ubi videt regis etiam tum ani-
mum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius
lubidine geri non posset, praeterea inicum certamen
sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam
suos vincere, statuit non proeliis neque in acie sed
6 alio more bellum gerundum. itaque in loca Numidiae

opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et
oppida temere munita aut sine praesidio capit incen-
ditque, puberes interfici iubet, alia omnia militum prae-
dam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti
obsides, frumentum et alia, quae usui forent, affatim
praebita, ubicumque res postulabat, praesidium inposi-
tum. quae negotia multo magis quam proelium male 7
pugnatum ab suis regem terrebant: quippe, cuius spes 8
omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur et, qui sua
loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere.
tamen ex copia quod optumum videbatur consilium 9
capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri
iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur,
nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos pa-
lantis repente aggreditur. eorum plerique inermes 10
cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus pro-
fugit, et Numidae prius quam ex castris subveniretur,
sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis 55
Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum
gereret, [ut] in advorso loco victor tamen virtute fuisset,
hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex
Albini socordia spem salutis in solitudine aut fuga
coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta 2
dis inmortalibus supplicia decernere, civitas, trepida
antea et sollicita de belli eventu, laeta agere, de Me-
tello fama praeclara esse. igitur eo intentior ad vic- 3
toriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen,
necubi hosti opportunus fieret, meminisse post glo-
riam invidiam sequi. ita, quo clarior erat, eo magis 4
anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso ex-
ercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat,
cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant;
sed igni magis quam praeda ager vastabatur. exer- 5
citus partem ipse, reliquos Marius ducebat: duobus 6
locis haud longe inter se castra faciebant; ubi vi 7
opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque

8 formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore
Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae
quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et
aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere,
modo se Metello interdum Mario ostendere, postremos
in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus
aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque
otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt ne-
que ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam
et in ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine
Zamam statuit oppugnare, ratus, id quod negotium
poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio ventu-
2 rum ibique proelium fore. at ille, quae parabantur
a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum ante-
venit. oppidanos hortatur, moenia defendant, additis
auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fal-
lere nequibat, firmissumum erat; praeterea pollicetur
3 in tempore semet cum exercitu adfore. ita conpositis
rebus in loca quam maxume occulta discedit, ac post
paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum
paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum pri-
mum omnium post malam pugnam ab rege defecerat.
4 eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egre-
dientibus Romanis in porta pugnam facit, simul magna
voce Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circum-
veniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare;
si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate
5 sine metu aetatem acturos. ac ni Marius signa in-
ferre atque evadere oppido properavisset, profecto
cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent:
6 tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites
Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi dis-
cedunt.

57 Marius ad Zamam pervenit. id oppidum, in campo
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius

idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur 2
Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quisque curaret. deinde signo dato undique simul clamor 3
ingens oritur, neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent, proelium incipitur.
Romani pro ingenio quisque pars eminus glande aut 4
lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo subfodere modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus facere. contra ea oppidani in proxumos saxa 5
volvere, sudis pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardenti mittere. sed ne illos quidem, qui 6
procul manserant, timor animi satis muniverat; nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volnerabant, parique periculo sed fama inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inpro- 58
viso castra hostium cum magna manu invadit; remissis qui in praesidio erant et omnia magis quam proelium expectantibus portam inrumpit. at nostri 2
repentino metu perculsi sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere; magna pars volnerati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non 3
amplius quadraginta memores nominis Romani grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrari; sin Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare.
interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem 4
ut tumultum hostilem a tergo accepit, dein convorso equo animadvortit fugam ad se vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. igitur equitatum omnem ad 5
castra propere misit ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore neve hostis inultos abire

6 sinat. ille brevi mandata efficit. at Iugurtha muni-
mento castrorum inpeditus, cum alii super vallum
praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes
officerent, multis amissis in loca munita sese recepit.
7 Metellus infecto negotio, postquam nox aderat, in castra
cum exercitu revortitur.
59 Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum
egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis
adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et
proxuma loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad
oppidum atque uti superiore die murum aggreditur.
2 interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit:
qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi pertur-
3 bantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numi-
dae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus per-
mixti magnam cladem in congressu facerent. quibus
illi freti non, uti equestri proelio solet, sequi, dein
cedere, sed advorsis equis concurrere, inplicare ac per-
turbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene
victos dare.
60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur.
ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume
niti, neque alius in alio magis quam in sese spem
habere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut pa-
rare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam
2 semet tegere, clamor permixtus hortatione laetitia
gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela
3 utrimque volare. sed illi, qui moenia defensabant,
ubi hostes paulum modo pugnam remiserant, intenti
4 proelium equestre prospectabant. eos, uti quaeque
Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos animad-
vorteres, ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent,
monere alii alii hortari, aut manu significare aut niti
corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut ia-
5 cientes tela agitare. quod ubi Mario cognitum est
(nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere
ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tu-

multu regis proelium visere. ita illis studio suorum 6
adstrictis repente magna vi murum aggreditur. et
iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum
oppidani concurrunt, lapides ignem, alia praeterea tela
ingerunt. nostri primo resistere, deinde ubi unae 7
atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant
adflicti sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci in-
tegri magna pars volneribus confecti, abeunt. denique 8
utrimque proelium nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque 61
oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut
suo loco pugnam facere et iam aestatem exactam esse,
ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se de-
fecerant satisque munitae loco aut moenibus erant,
praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, 2
quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia conlocat.
neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae 3
concedit, sed, quoniam armis bellum parum procedebat,
insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia
pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae 4
cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivae
nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amici-
tiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitatio-
nibus aggreditur. ac primo efficit, uti ad se conlo-
quendi gratia occultus veniat. deinde fide data, si
Iugurtham vivom aut necatum sibi tradidisset, fore
ut illi senatus inpunitatem et sua omnia concederet,
facile Numidae persuadet, cum ingenio infido tum me- 5
tuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per con-
diciones ad supplicium traderetur. is, ubi primum 62
opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
fortunas suas adcedit, monet atque lacrumans ob-
testatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numi-
darum optume meritae provideat: omnibus proeliis
sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos
occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam
et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat,

2 ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque
talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit.
3 mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham im-
perata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese
4 regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus
propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi
iubet; eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, con-
5 silium habet. ita more maiorum ex consili decreto
per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta
milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquan-
6 tum. quae postquam sine mora facta sunt, iubet
7 omnis perfugas vinctos adduci. eorum magna pars,
uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio
coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant.
8 igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spolia-
tus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur,
rursus coepit flectere animum suum et ex mala con-
9 scientia digna timere. denique multis diebus per du-
bitationem consumptis, cum modo taedio rerum ad-
vorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum
ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex
regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam
10 perditis de integro bellum sumit. et Romae senatus
de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias
dis supplicanti magna atque mirabilia portendi ha-
ruspex dixerat: proinde quae animo agitabat, fretus
dis ageret, fortunam quam saepissume experiretur:
2 cuncta prospere eventura. at illum iam antea con-
sulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum
praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant:
industria probitas, militiae magna scientia, animus
belli ingens domi modicus, lubidinis et divitiarum
victor, tantum modo gloriae avidus.

3 Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus,
ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis fa-
ciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis

sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium
brevi adolevit. ergo, ubi primum tribunatum milita- 4
rem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus,
factis notus per omnis tribus declaratur. deinde ab 5
eo magistratu alium, post alium sibi peperit, semper-
que in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore
quam gerebat dignus haberetur. tamen is ad id loco- 6
rum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus
est) consulatum adpetere non audebat. etiam tum
alios magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se
per manus tradebat. novos nemo tam clarus neque 7
tam egregiis factis erat, quin indignus illo honore et
is quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius [cum] haruspicis dicta eodem in- 64
tendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello
petundi gratia missionem rogat. cui quamquam virtus
gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen in-
erat contemptor animus et superbia, commune nobili-
tatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari 2
[primum] eius consilium et quasi per amicitiam monere,
ne tam prava inciperet neu super fortunam animum ge-
reret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere illi res
suas satis placere: postremo caveret id petere a po-
pulo Romano, quod illi iure negaretur. postquam haec 3
atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur,
respondit, ubi primum potuisset per negotia publica,
facturum sese quae peteret. ac postea saepius eadem 4
postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis ma-
ture illum cum filio suo consulatum petiturum. is eo
tempore contubernio patris ibidem militabat, annos
natus circiter viginti. quae res Marium cum pro ho-
nore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehe-
menter accenderat. ita cupidine atque ira, pessumis 5
consultoribus, grassari: neque facto ullo neque dicto
abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus
in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea ha-
bere; apud negotiatores, quorum magna multitudo

Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello
loqui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur,
paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab
imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae
6 superbiae imperio nimis gauderet. quae omnia illis
eo firmiora videbantur, quia diuturnitate belli res fa-
miliaris conruperant et animo cupienti nihil satis fe-
65 stinatur. erat praeterea in exercitu nostro Numida
quidam nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae
nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem
scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente
2 paulum inminuta. cui Metellus petenti, more regum
ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa
turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat:
honorem, quod eorum more foret, quos populus Ro-
manus reges appellavisset, praesidium, quod contume-
liosum in eos foret, si equites Romani satellites Nu-
3 midae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur
atque hortatur, ut contumeliarum in imperatorem cum
suo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo
parum valido secunda oratione extollit: illum regem,
ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha
captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora
habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse con-
4 sul ad id bellum missus foret. itaque et illum et
equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos ne-
cessarios aspere in Metellum de bello scribant, Ma-
5 rium imperatorem poscant. sic illi multis a morta-
libus honestissuma suffragatione consulatus petebatur.
simul ea tempestate plebs nobilitate fusa per legem
Mamiliam novos extollebat. ita Mario cuncta pro-
cedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bel-
lum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare:
cogere exercitum, civitatis, quae ab se defecerant, for-
midine aut ostentando praemia adfectare; conmunire

suos locos, arma tela aliaque, quae spe pacis amise-
rat, reficere aut conmercari; servitia Romanorum ad-
licere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia
temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati,
cuncta agitare. igitur Vagenses, quo Metellus initio 2
Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
regis suppliciis neque antea voluntate alienati, prin-
cipes civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti
plerumque solet et maxume Numidarum, ingenio mo-
bili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum no-
varum rerum, quieti et otio advorsum. dein conpo-
sitis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod
is festus celebratusque per omnem Africam ludum et
lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed 3
ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et
ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius
alium domos suas invitant. eos omnis praeter Tur-
pilium inter epulas obtruncant. postea milites pa-
lantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio,
aggrediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobi- 4
litate alii studio talium rerum incitati, quis acta con-
siliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae
satis placebant. Romani milites, inproviso metu in- 67
certi ignarique, quid potissumum facerent, trepidare.
arce oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium ho-
stium, portae ante clausae fuga prohibebant. ad hoc
mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia,
quae locus praebebat, certatim mittere. ita neque 2
caveri anceps malum neque a fortissumis infirmissumo
generi resisti posse: iuxta boni malique, strenui et
inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate sae- 3
vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius
praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit.
id misericordiane hospitis an pactione aut casu ita
evenerit, parum conperimus, nisi, quia illi in tanto
malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus
intestabilisque videtur.

68 Metellus postquam de rebus Vagae actis conperit,
paulisper maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira
et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum
2 ire iniurias festinat. legionem, cum qua hiemabat,
et quam plurumos potest Numidas equites pariter
cum occasu solis expeditos educit et postera die cir-
citer hora tertia pervenit in quandam planitiem locis
3 paulo superioribus circumventam. ibi milites fessos
itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet op-
pidum Vagam non amplius mille passuum abesse, de-
cere illos relicum laborem aequo animo pati, dum
pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis,
poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat.
4 sic animis eorum adrectis equites in primo late, pe-
dites quam artissume ire et signa occultare iubet.
69 Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum exer-
citum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati
portas clausere, deinde ubi neque agros vastari et
eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rur-
sum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii
2 procedunt. equites peditesque repente signo dato alii
volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festi-
nare, pars turris capere: ira atque praedae spes am-
3 plius quam lassitudo posse. ita Vagenses biduom modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta
4 poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum
oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,
iussus a Metello causam dicere postquam sese parum
expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas
solvit; nam is civis ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iu-
gurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, su-
spectus regi et ipse eum suspiciens novas res cupere,
ad perniciem eius dolum quaerere, die noctuque fati-
2 gare animum. denique omnia temptando socium sibi
adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus,
clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque

seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exe-
qui solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus
adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque in-
ventae. igitur utriusque consilio dies insidiis statui- 3
tur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter 4
hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis
hostibus vastaretur. is postquam magnitudine faci- 5
noris perculsus ad tempus non venit metusque rem
inpediebat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi
et timore soci anxius, ne omisso vetere consilio no-
vom quaereret, litteras ad eum per homines fidelis
mittit, in quis mollitiam socordiamque viri accusare,
testari deos, per quos iuravisset, monere, ne praemia
Metelli in pestem converteret: Iugurthae exitium ad-
esse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia
an cruciatum mallet. sed cum eae litterae adlatae, 71
forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quie-
scebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura, de- 2
inde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat 3
ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptus-
que et omnium consiliorum nisi novissumi particeps.
qui postquam adlatas litteras audivit et ex consuetu- 4
dine ratus opera aut ingenio suo opus esse in taber-
naculum introiit, dormiente illo epistulam super caput
in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein pro-
pere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo 5
post experrectus ubi neque epistulam repperit et rem
omnem, uti acta erat, [ex perfugis] cognovit, primo in-
dicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugur-
tham placandi gratia adcedit; dicit, quae ipse paravisset
facere, perfidia clientis sui praeventa; lacrumans ob-
testatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta,
ne super tali scelere suspectum sese haberet. ad ea 72
rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit.
Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum co-

gnoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
2 negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad
2 integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium fatigantem de profectione, simul et invitum et offen-
3 sum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis volenti animo de ambobus acceperant.
4 imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. ceterum in utroque magis studia partium quam bona
5 aut mala sua moderata. praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Mari virtutem in maius celebrare.
6 denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et sua neces-
7 saria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur. et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. sed paulo...... decreverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res

neque consilium aut quisquam hominum satis place-
bat: itinera praefectosque in dies mutare, modo ad-
vorsum hostis interdum in solitudines pergere, saepe
in fuga ac post paulo in armis spem habere, dubitare,
virtuti an fidei popularium minus crederet: ita quo-
cumque intenderat, res advorsae erant. sed inter eas 2
moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit.
Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique,
dein proelium incipitur. qua in parte rex pugnae ad- 3
fuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius omnes milites
primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum
et armorum [et] aliquanto numero, hostium paucorum
potiti; nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis
pedes quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis dif- 75
fidens cum perfugis et parte equitatus in solitudines,
dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opu-
lentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus
pueritiae cultus erat. quae postquam Metello conperta 2
sunt, quamquam inter Thalam flumenque proxumum
in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta
esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius op-
pidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac na-
turam etiam vincere aggreditur. igitur omnia iumenta 3
sarcinis levari iubet nisi frumento dierum decem, ce-
terum utris modo et alia aquae idonea portari. prae- 4
terea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti
pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque
lignea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc fini- 5
tumis imperat, qui se post regis fugam Metello dede-
rant, quam plurumum quisque aquae portaret; diem
locumque, ubi praesto fuerint, praedicit. ipse ex flumine, 6
quam proxumam oppido aquam esse supra diximus,
iumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam pro-
ficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis 7
praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta
repente caelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo

8 exercitui satis superque foret. praeterea conmeatus
spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova
9 deditione, officia intenderant. ceterum milites religione
pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum
addidit, nam rati sese dis inmortalibus curae esse.
deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad
10 Thalam perveniunt. oppidani, qui se locorum aspe-
ritate munitos crediderant, magna atque insolita re
perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri
76 facere. sed rex nihil iam infectum Metello credens,
quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, denique
naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu
profugit. neque postea in ullo loco amplius uno die
aut una nocte moratus: simulabat sese negoti gratia
properare, ceterum proditionem timebat, quam vitare
posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium
2 et ex opportunitate capi. at Metellus, ubi oppidanos
proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco
3 munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. dein
duobus locis ex copia maxume idoneis vineas agere, [su-
perque eas] aggerem iacere et [super aggerem] inpo-
4 sitis turribus opus et administros tutari; contra haec
oppidani festinare parare: prorsus ab utrisque nihil re-
5 licum fieri. denique Romani, multo ante labore proeliis-
que fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum
erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis
6 conrupta. ei postquam murum arietibus feriri resque
suas adflictas vident, aurum atque argentum et alia,
quae prima ducuntur, domum regiam conportant: ibi
vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni
conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metue-
rant, eas ipsi volentes pependere.

77 Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido
Lepti ad Metellum venerant orantes, uti praesidium
praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, ho-
minem nobilem factiosum, novis rebus studere, ad-

vorsum quem neque imperia magistratuum neque leges
valerent; ni id festinaret, in summo periculo suam
salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde 2
a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et
postea Romam miserant amicitiam societatemque ro-
gatum. deinde ubi ea impetrata, semper boni fideles- 3
que mansere et cuncta a Bestia Albino Metelloque
imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4
quae petebant adepti: emissae eo cohortes Ligurum
quattuor et C. Annius praefectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos acce- 78
pimus profugos ob discordias civilis navibus in eos
locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus
nomen ex re inditum. nam duo sunt sinus prope in 2
extrema Africa, inpares magnitudine, pari natura;
quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera uti fors
tulit alta, alia in tempestate vadosa. nam ubi mare 3
magnum esse et saevire ventis coepit, limum hare-
namque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies
locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu
nominatae. eius civitatis lingua modo convorsa co- 4
nubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica;
quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio
regis aetatem agebant. inter illos et frequentem Nu- 5
midiam multi vastique loci erant.

Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum 79
negotia venimus, non indignum videtur egregium atque
mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare:
eam rem nos locus admonuit. qua tempestate Car- 2
thaginienses pleraque Africa imperitabant, Cyrenenses
quoque magni atque opulenti fuere. ager in medio 3
harenosus, una specie; neque flumen neque mons erat,
qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno
diuturnoque bello inter se habuit. postquam utrimque 4
legiones, item classes saepe fusae fugataeque et alteri
alteros aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos
victoresque defessos alius aggrederetur, per indutias

sponsionem faciunt, uti certo die legati domo pro-
ficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is
5 communis utriusque populi finis haberetur. igitur Car-
thagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis
erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tardius
iere. id socordiane an casu acciderit, parum cognovi.
6 ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque
in mari retinere. nam ubi per loca aequalia et nuda
gignentium ventus coortus harenam humo excitavit,
ea magna vi agitata ora oculosque inplere solet, ita
7 prospectu inpedito morari iter. postquam Cyrenenses
aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthagi-
niensis ante tempus domo digressos, conturbare rem,
8 denique omnia malle quam victi abire. sed cum Poeni
aliam condicionem, tantum modo aequam, peterent,
Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi,
quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur,
vel eadem condicione sese quem in locum vellent
9 processuros. Philaeni condicione probata seque vitam-
que suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
10 Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras
consecravere aliique illis domi honores instituti. nunc
ad rem redeo.

80 Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis fir-
mum contra Metellum putat, per magnas solitudines
cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus
hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum
2 nominis Romani. eorum multitudinem in unum cogit
ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi,
3 imperium observare, item alia militaria facere. prae-
terea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et
maioribus promissis ad studium sui perducit, quis
adiutoribus regem aggressus inpellit, uti advorsus Ro-
4 manos bellum incipiat. id ea gratia facilius pronius-
que fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos
5 Romam miserat foedus et amicitiam petitum, quam

rem opportunissumam incepto bello pauci inpediverant
caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta
vendere mos erat. et iam antea Iugurthae filia Boccho 6
nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Mau-
rosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque
quam plurumas uxores, denas alii alii pluris habent,
sed reges eo amplius. ita animus multitudine dis- 7
trahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles
sunt. igitur in locum ambobus placitum exercitus 81
conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi
animum oratione accendit: Romanos iniustos, pro-
funda avaritia, communis omnium hostis esse; eandem
illos causam belli cum Boccho habere, quam secum
et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis
omnia regna advorsa sint; tum sese, paulo ante Car-
thaginiensis, item regem Persen, post uti quisque
opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. eis 2
atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter con-
stituunt, quod ibi[que] Metellus praedam captivosque
et inpedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut capta 3
urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio
suis venisset, proelio sese certaturos. nam callidus 4
id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne moras
agitando aliud quam bellum mallet.

Imperator postquam de regum societate cognovit, 82
non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha con-
sueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. cete-
rum haud procul ab Cirta castris munitis reges op-
peritur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is
novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.
interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu- 2
midiam Mario datam; nam consulem factum ante ac-
ceperat. quibus rebus supra bonum aut honestum
perculsus neque lacrumas tenere neque moderari lin-
guam, vir egregius in aliis artibus nimis molliter
aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vor- 3
tebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse,

multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario
83 traderetur. igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungundae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare. omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum victores velint. proinde sibi regnoque suo consuleret neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.
2 ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia
3 fieret, omnia conventura. rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

84 At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere, dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis
2 dolentia. interim quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiundo cogere homines emeritis
3 stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia

neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut
belli usum aut studia volgi amissurus. sed ea res
frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi pleros-
que invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, 4
victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis
trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius
adrexerat. nam postquam omnibus, quae postulaverat, 5
decretis milites scribere volt, hortandi causa simul
et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi contionem
populi advocavit. deinde hoc modo disseruit:

'Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus 85
imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt,
gerere: primo industrios supplices modicos esse, dein
per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi
contra ea videtur: nam, quo pluris est univorsa res 2
publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura
illam administrari quam haec peti debere. neque me 3
fallit, quantum cum maxumo benificio vostro negoti
sustineam. bellum parare simul et aerario parcere,
cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi
forisque omnia curare et ea agere inter invidos oc-
cursantis factiosos opinione, Quirites, asperius est.
ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia 4
facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae,
omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in
memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia
tutari; nam alia infirma sunt. et illud intellego, Qui- 5
rites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonos-
que favere (quippe mea bene facta rei publicae pro-
cedunt), nobilitatem locum invadundi quaerere. quo 6
mihi acrius adnitundum est, uti neque vos capiamini
et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7
uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae 8
ante vostra benificia gratuito faciebam, ea uti accepta
mercede deseram, non est consilium, Quirites. illis 9
difficile est in potestatibus temperare, qui per ambi-
tionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem

aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex
consuetudine in naturam vortit.
10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam
rem nobilitas aegerrume tulit. quaeso, reputate cum
animis vostris, num id mutare melius sit, si quem ex
illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium
mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum ima-
ginum et nullius stipendi: scilicet ut in tanta re igna-
rus omnium trepidet festinet, sumat aliquem ex po-
11 pulo monitorem offici sui. ita plerumque evenit, ut,
quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium
12 quaerat. atque ego scio, Quirites, qui, postquam con-
sules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum mili-
taria praecepta legere coeperint: praeposteri homines,
nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque
13 usu prius est. conparate nunc, Quirites, cum illorum
superbia me hominem novom. quae illi audire et
legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi;
14 quae illi litteris, ea ego militando didici. nunc vos
existumate, facta an dicta pluris sint. contemnunt
novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna,
15 illis probra obiectantur. quamquam ego naturam unam
et communem omnium existumo, sed fortissumum
16 quemque generosissumum. ac si iam ex patribus Al-
bini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se
gigni maluerint, quid responsuros creditis nisi sese
17 liberos quam optumos voluisse? quod si iure me de-
spiciunt, faciant idem maioribus suis, quibus, uti mihi,
18 ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo: ergo
invideant labori innocentiae, periculis etiam meis, quon-
19 iam per haec illum cepi. verum homines conrupti
superbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores
contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint.
20 ne illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter ex-
21 pectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. at-
que etiam, cum apud vos aut in senatu verba faciunt,
pleraque oratione maiores suos extollunt: eorum fortia

facta memorando clariores sese putant. quod contra
est. nam quanto illorum vita praeclarior, tanto horum 22
socordia flagitiosior. et profecto ita se res habet: 23
maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona
neque mala eorum in occulto patitur. huiusce rei ego 24
inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo prae-
clarius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc vi- 25
dete, quam iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi
adrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia
imagines non habeo et quia mihi nova nobilitas est,
quam certe peperisse melius est quam acceptam con-
rupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere 26
velint, abunde illis facundam et conpositam orationem
fore. sed in vostro maxumo benificio cum omnibus
locis me vosque maledictis lacerent, non placuit re-
ticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret.
nam me quidem ex animi mei sententia nulla oratio 27
laedere potest: quippe vera necesse est bene prae-
dicent, falsa vita moresque mei superant. sed quoniam 28
vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem
et maxumum negotium inposuistis, etiam atque etiam
reputate, num eorum paenitendum sit. non possum 29
fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus
maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas
vexillum phaleras, alia militaria dona, praeterea cica-
trices advorso corpore. hae sunt meae imagines, haec 30
nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae
ego meis plurumis laboribus et periculis quaesivi. non 31
sunt conposita verba mea: parvi id facio. ipsa se
virtus satis ostendit: illis artificio opus est, ut turpia
facta oratione tegant. neque litteras Graecas didici: 32
parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem
doctoribus nihil profuerant. at illa multo optuma rei 33
publicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare,
nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore ino-

34 piam et laborem tolerare. his ego praeceptis milites
hortabor, neque illos arte colam, me opulenter, ne-
35 que gloriam meam, laborem illorum faciam. hoc est
utile, hoc civile imperium. namque cum tute per
mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est do-
36 minum, non imperatorem esse. haec atque talia maio-
res vostri faciundo seque remque publicam celebra-
37 vere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus,
nos illorum aemulos contemnit et omnis honores non
38 ex merito sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum
homines superbissumi procul errant. maiores eorum
omnia quae licebat illis reliquere, divitias imagines
memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere,
neque poterant: ea sola neque datur dono neque ac-
39 cipitur. sordidum me et incultis moribus aiunt, quia
parum scite convivium exorno neque histrionem ullum
neque pluris preti cocum quam vilicum habeo. quae
40 mihi lubet confiteri, Quirites. nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulie-
ribus, laborem viris convenire, omnibusque bonis opor-
tere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non
41 supellectilem decori esse. quin ergo, quod iuvat, quod
carum aestumant, id semper faciant, ament potent;
ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in
conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis:
sudorem pulverem et alia talia relinquant nobis, qui-
42 bus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita est.
nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bo-
43 norum praemia ereptum eunt. ita iniustissume luxu-
ria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas,
nihil officiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

44 Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illo-
rum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica
45 loquar. primum omnium de Numidia bonum habete
animum, Quirites. nam quae ad hoc tempus Iugur-
tham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam inpe-
ritiam atque superbiam; deinde exercitus ibi est lo-

corum sciens, sed mehercule magis strenuus quam
felix, nam magna pars eius avaritia aut temeritate 46
ducum adtrita est. quam ob rem vos, quibus mili- 47
taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem
publicam, neque quemquam ex calamitate aliorum aut
imperatorum superbia metus ceperit. egomet in ag-
mine aut in proelio consultor idem et socius periculi
vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta
geram. et profecto dis iuvantibus omnia matura sunt, 48
victoria praeda laus. quae si dubia aut procul essent,
tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat.
etenim nemo ignavia inmortalis factus est, neque quis- 49
quam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis
uti boni honestique vitam exigerent. plura dicerem, 50
Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam stre-
nuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam 86
plebis animos adrectos videt, propere conmeatu sti-
pendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum his
A. Manlium legatum proficisci iubet. ipse interea 2
milites scribere, non more maiorum neque ex classibus,
sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque.
id factum alii inopia bonorum alii per ambitionem 3
consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus
auctusque erat et homini potentiam quaerenti egen-
tissumus quisque opportunissumus, cui neque sua cara,
quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta
videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam 4
decretum erat, in Africam profectus paucis diebus
Uticam advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio 5
legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne
videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.
sed consul expletis legionibus cohortibusque auxilia- 87
riis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur,
omnia ibi capta militibus donat; dein castella et op-
pida natura et viris parum munita aggreditur, proelia

2 multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. interim
novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis
capi aut occidi, fortissumum quemque tutissumum, ar-
mis libertatem patriam parentisque et alia omnia
3 tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio
novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis
facta.

4 At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, di-
vorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placue-
rat, speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos
sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque fu-
turos.

88 Metellus interea Romam profectus contra spem
suam laetissumis animis accipitur, plebi patribusque,
postquam invidia decesserat, iuxta carus.

2 Sed Marius inpigre prudenterque suorum et hostium
res pariter attendere, cognoscere, quid boni utrisque
aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et
insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum
3 neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetulos et
Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe
aggressus in itinere fuderat ipsumque regem haud
4 procul ab oppido Cirta armis exuerat. quae post-
quam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit,
statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
vorsum se opportunissumae erant, singulas circum-
venire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea
5 pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus nun-
tios ad eum saepe miserat: velle populi Romani ami-
6 citiam: ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne,
quo inprovisus gravior accideret, an mobilitate ingeni
pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum
89 est. sed consul, uti statuerat, oppida castellaque mu-
nita adire, partim vi alia metu aut praemia osten-
2 tando avortere ab hostibus. ac primo mediocria ge-
rebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus
3 venturum. sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis

intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tem-
pus visum est.
Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum 4
atque valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules
Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham in-
munes, levi imperio et ob ea fidelissumi habebantur,
muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis
atque viris, verum etiam multo magis locorum aspe-
ritate. nam praeter oppido propinqua alia omnia 5
vasta inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, qua-
rum vis sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior. ad
hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti magis quam
alia re accenditur. eius potiundi Marium maxuma 6
cupido invaserat, cum propter usum belli tum quia
res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam
magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm muni-
tumque, nisi quod apud Thalam non longe a moeni-
bus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque
ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur.
id ibique et in omni Africa, quae procul a mari in- 7
cultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae
plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus 8
illis advorsus famem atque sitim, non lubidini neque
luxuriae erat. igitur consul omnibus exploratis, credo 90
dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio
satis providere non poterat, quippe etiam frumenti
inopia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris ma-
gis quam arvo student et quodcumque natum fuerat,
iussu regis in loca munita contulerant, ager autem
aridus et frugum vacuos ea tempestate, nam aestatis
extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter
exornat. pecus omne, quod superioribus diebus praedae 2
fuerat, equitibus auxiliariis agundum adtribuit, A. Man-
lium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire
iubet dicitque se praedabundum post paucos dies

3 eodem venturum. sic incepto suo occultato pergit ad
91 flumen Tanain. ceterum in itinere cotidie pecus exer-
citui per centurias, item turmas aequaliter distribue-
rat et, ex coriis utres uti fierent, curabat; simul ino-
piam frumenti lenire et ignaris omnibus parare quae
mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen
2 ventum est, maxuma vis utrium effecta. ibi castris
levi munimento positis milites cibum capere atque, uti
simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet,
omnibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta
3 onerare. dein postquam tempus visum, castris egre-
ditur, noctemque totam itinere facto consedit; idem
proxuma facit; dein tertia multo ante lucis adventum
pervenit in locum tumulosum ab Capsa non amplius
duum milium intervallo, ibique quam occultissume
4 potest cum omnibus copiis opperitur. sed ubi dies
coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi op-
pido egressi, repente omnem equitatum et cum eis
velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et
portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere
5 sequi neque milites praedari sinere. quae postquam
oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum
inprovisum, ad hoc pars civium extra moenia in ho-
6 stium potestate coegere, uti deditionem facerent. ce-
terum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti,
7 alii omnes venundati, praeda militibus divisa. id fa-
cinus contra ius belli non avaritia neque scelere con-
sulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus,
nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum,
ante neque benificio neque metu coercitum.

92 Postquam tantam rem peregit Marius sine ullo
suorum incommodo, magnus et clarus antea, maior
2 atque clarior haberi coepit. omnia non bene consulta
in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio ha-
biti simul et locupletes, ad caelum ferre, Numidae
magis quam mortalem timere; postremo omnes, socii
atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse

aut deorum nutu cuncta portendi. sed consul, ubi 3
ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca re-
pugnantibus Numidis capit, plura deserta propter Cap-
sensium miserias igni conrumpit: luctu atque caede
omnia conplentur. denique, multis locis potitus ac 4
plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur,
non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud
secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Muluccha, quod 5
Iugurthae Bocchique regnum diiungebat, erat inter
ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis
patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu re-
licto; nam omnis natura velut opere atque consulto
praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis the- 6
sauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res
forte quam consilio melius gesta. nam castello virorum 7
atque armorum satis, magna vis [et] frumenti et fons
aquae; aggeribus turribusque et altis machinationibus
locus inportunus; iter castellanorum angustum admo-
dum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur; nam cum eae paulo proces-
serant, igni aut lapidibus conrumpebantur. milites 9
neque pro opere consistere propter iniquitatem loci
neque inter vineas sine periculo administrare: optumus
quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri. at 93
Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius
trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam
frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe pro-
spere usus fuerat. quae cum multos dies noctisque 2
aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus
auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haud procul ab latere castelli, quod avorsum proe-
liantibus erat, animum advortit inter saxa repentis
cocleas, quarum cum unam atque alteram, dein plures
peteret, studio legundi paulatim prope ad summum
montis egressus est. ubi postquam solitudinem intel- 3
lexit, more ingeni humani cupido difficilia faciundi

4 animum adorta. et forte in eo loco grandis ilex co-
aluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium
natura fert. cuius ramis modo modo eminentibus
saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod
5 cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. explo-
ratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem
regreditur, non temere, uti ascenderat, sed temptans
6 omnia et circumspiciens. itaque Marium propere adit,
acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse ascenderat,
castellum temptet, pollicetur sese itineris periculique
7 ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum
ex praesentibus misit. quorum uti cuiusque ingenium
erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere; con-
8 sulis animus tamen paulum adrectus. itaque ex copia
tubicinum et cornicinum numero quinque quam velo-
cissumos delegit et cum eis, praesidio qui forent,
quattuor centuriatos, omnisque Liguri parere iubet
94 et ei negotio proxumum diem constituit. sed ubi ex
praecepto tempus visum, paratis conpositisque omni-
bus ad locum pergit. ceterum illi, qui e centuriis
erant, praedocti ab duce arma ornatumque mutave-
rant: capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisus-
que per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta,
verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul
2 et offensa quo levius streperent. igitur praegrediens
Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant, la-
queis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escen-
derent, interdum timidos insolentia itineris levare manu;
ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae se
inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi;
quae dubia nisui videbantur, potissumus temptare ac
saepius eadem ascendens descendensque, dein statim
3 digrediens ceteris audaciam addere. igitur diu mul-
tumque fatigati tandem in castellum perveniunt, de-
sertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus
advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae

Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos
proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites
et ipse extra vineas [est] egressus testudine acta suc-
cedere et simul hostem tormentis sagittariisque et
funditoribus eminus terrere. at Numidae, saepe antea 4
vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli
moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctis-
que agitare, male dicere Romanis ac Mario vecordiam
obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium minari,
secundis rebus feroces esse. interim omnibus, Romanis 5
hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi pro
gloria atque imperio his illis pro salute certantibus,
repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et
pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quis-
que muro proxumus erat, postremo cuncti, armati
inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani in- 6
stare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare,
dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae
certantes murum petere, neque quemquam omnium
praeda morari. sic forte correcta Mari temeritas glo- 7
riam ex culpa invenit.

Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quaestor 95
cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio
et a sociis cogeret, Romae relictus erat.

Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum 2
visum est de natura cultuque eius paucis dicere. ne-
que enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et
L. Sisenna, optume et diligentissume omnium, qui eas
res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus
videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, fa- 3
milia prope iam extincta maiorum ignavia, litteris
Graecis atque Latinis iuxta atque doctissume eruditus,
animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae cupi-
dior; otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam
voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit hone-
stius consuli; facundus callidus et amicitia facilis, ad
simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis, multa-

4 rum rerum ac maxume pecuniae largitor. atque illi
felicissumo omnium ante civilem victoriam numquam
super industriam fortuna fuit, multique dubitavere,
fortior an felicior esset. nam postea quae fecerit, in-
certum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in
Africam atque in castra Mari cum equitatu venit,
rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium
2 in paucis tempestatibus factus est. ad hoc milites
benigne appellare, multis rogantibus, aliis per se ipse
dare benificia, invitus accipere, sed ea properantius
quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere,
magis id laborare, ut illi quam plurumi deberent, ioca
3 atque seria cum humillumis agere, in operibus, in ag-
mine atque ad vigilias multus adesse, neque interim,
quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam
boni famam laedere, tantum modo neque consilio ne-
que manu priorem alium pati, plerosque antevenire.
4 quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque ca-
rissumus factus.

97 At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque
locos munitos et sibi utilis simul et magnam pecu-
niam amiserat, ad Bocchum nuntios misit: quam pri-
mum in Numidiam copias adduceret: proeli faciundi
2 tempus adesse. quem ubi cunctari accepit et dubium
belli atque pacis rationes trahere, rursus uti antea
proxumos eius donis conrupit, ipsique Mauro polli-
cetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa
expulsi aut integris suis finibus bellum conpositum
3 foret. eo praemio inlectus Bocchus cum magna mul-
titudine Iugurtham adcedit.

Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in
hiberna proficiscentem, vix decuma parte die reliqua
invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis sibi
munimento fore et, si vicissent, nullo inpedimento,
quia locorum scientes erant, contra Romanis utrum-
4 que casum in tenebris difficiliorem fore. igitur simul

consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi
hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui
aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut
imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque
Gaetuli, non acie neque ullo more proeli sed cater-
vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros in-
currunt. qui omnes trepidi inproviso metu ac tamen 5
virtutis memores aut arma capiebant aut capientis
alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere,
obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam
proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites
peditesque permixti cedere alii alii obtruncare, multi
contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circum
veniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia
hostes numero plures et undique circumfusi erant.
denique Romani, novi veteresque et ob ea scientes
belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere
atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi
hostium vim sustentabant. neque in eo tam aspero 98
negotio Marius territus aut magis quam antea de-
misso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex for-
tissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari
passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo
hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu
consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
omnibus non poterat. iamque dies consumptus erat, 2
cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges
praeceperant, noctem pro se rati acrius instare. tum 3
Marius ex copia rerum consilium trahit atque, uti
suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter
se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons
aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna
parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat.
ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem 4
agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque
minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein
cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges 5

loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque ta-
men suos longius abire sinunt, sed utroque colle mul-
6 titudine circumdato effusi consedere. dein crebris
ignibus factis plerumque noctis barbari more suo lae-
tari exultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces,
7 quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta
Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu
99 magnoque hortamento erant. plurumum vero Marius
inperitia hostium confirmatus quam maxumum silen-
tium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias
solebant, canere. deinde ubi lux adventabat, defessis
iam hostibus ac paulo ante somno captis de inproviso
vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines
simul omnis signa canere, milites clamorem tollere
2 atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli,
ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere
neque arma capere neque omnino facere aut providere
3 quicquam poterant: ita cunctos strepitu clamore, nullo
subveniente nostris instantibus, tumultu formidine
terrore quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi
fugatique, arma et signa militaria pleraque capta,
pluresque eo proelio quam omnibus superioribus inter-
empti. nam somno et metu insolito inpedita fuga.
100 Dein Marius, uti coeperat, in hiberna (propter
conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat);
neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed
pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine
2 incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in si-
nistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagit-
tariis, praeterea cohortis Ligurum curabat. primos
et extremos cum expeditis manipulis tribunos loca-
3 verat. perfugae, minume cari et regionum scientis-
sumi, hostium iter explorabant. simul consul quasi
nullo inposito omnia providere, apud omnis adesse,
4 laudare et increpare merentis. ipse armatus intentus-
que, item milites cogebat. neque secus atque iter
facere, castra munire, excubitum in porta cohortis

ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere,
praeterea alios super vallum in munimentis locare,
vigilias ipse circumire, non diffidentia factum iri quae
imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum
imperatore labor volentibus esset. et sane Marius 5
illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore
magis quam malo exercitum coercebat. quod multi
per ambitionem fieri aiebant: a pueritia consuetam
duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, volup-
tati habuisse; nisi tamen res publica pariter ac sae-
vissumo imperio bene atque decore gesta.

Igitur quarto denique die haud longe ab oppido 101
Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt,
qua re hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi 2
redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem signi-
ficabant, consul incertus, quonam modo aciem instrue-
ret, nullo ordine conmutato advorsum omnia paratus
ibidem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui 3
copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omni-
bus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. interim 4
Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos
turmatim et quam maxume confertis equis ipse alii-
que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab
iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in
manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites 5
proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius
eius, adduxerat neque in priore pugna, in itinere mo-
rati, adfuerant, postremam Romanorum aciem inva-
dunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iu- 6
gurtha cum plurumis erat. dein Numida cognito
Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convortit.
ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) ex-
clamat nostros frustra pugnare, paulo ante Marium
sua manu interfectum. simul gladium sanguine ob-
litum ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso
pedite nostro cruentaverat. quod ubi milites accepere, 7
magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur, simulque

barbari animos tollere et in perculsos Romanos acrius
8 incedere. iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla
profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere
9 Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha,
dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam
retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra si-
nistra omnibus occisis solus inter tela hostium vita-
10 bundus erumpit. atque interim Marius fugatis equi-
tibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat.
11 denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum
horribile in campis patentibus: sequi fugere, occidi
capi; equi atque viri adflicti, ac multi volneribus ac-
ceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti
modo ac statim concidere; postremo omnia, qua visus
erat, constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus
infecta sanguine.

102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit
in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat.
2 eo post diem quintum, quam iterum barbari male
pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis
ab Mario petivere, duos quam fidissumos ad eum mit-
teret, velle de suo et de populi Romani commodo cum
eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium
3 ire iubet. qui quamquam acciti ibant, tamen placuit
verba apud regem facere: ingenium aut avorsum flec-
terent aut cupidum pacis vehementius accenderent.
4 itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio
concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te
talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam
bellum malles neu te optumum cum pessumo omnium
Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres
acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum
sceleratissumum persequi.

6 Ad hoc populo Romano iam a principio inopi
melius visum amicos quam servos quaerere, tutiusque
7 rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero

nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul
absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si
prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus,
amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis
fuit. atque hoc utinam a principio tibi placuisset: 8
profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo
plura bona accepisses, quam mala perpessus esses.

Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque 9
regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram
te experiri, nunc quando per illam licet, festina atque,
ut coepisti, perge. multa atque opportuna habes, quo 10
facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus 11
tuum demitte, numquam populum Romanum benificiis
victum esse. nam bello quid valeat, tute scis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca 12
pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed
ob regnum tutandum arma cepisse. nam Numidiae 13
partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam
factam; eam vastari a Mario pati nequivisse. prae-
terea missis antea Romam legatis repulsum ab ami-
citia. ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium 14
liceret, legatos ad senatum missurum. dein copia 15
facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha,
cognita legatione Sullae et Manli metuens id, quod
parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis conposito 103
cum expeditis cohortibus et parte equitatus profici-
scitur in loca sola obsessum turrim regiam, quo Iu-
gurtha perfugas omnis praesidium inposuerat. tum 2
rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duobus proe-
liis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos in-
conruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessa-
riorum quinque delegit, quorum et fides cognita et
ingenia validissuma erant. eos ad Marium ac deinde, 3
si placeat, Romam legatos ire iubet, agundarum rerum
et quocumque modo belli conponundi licentiam ipsis
permittit. illi mature ad hiberna Romanorum profi- 4

ciscuntur, deinde, in itinere a Gaetulis latronibus cir-
cumventi spoliatique, pavidi sine decore ad Sullam
perfugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens
5 pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hosti-
bus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit.
qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam
6 et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam
etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo
putabatur nisi pariter volens; dona omnia in benigni-
7 tate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi
patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultor-
que sibi adsit; copias fidem magnitudinem regis sui
et alia, quae aut utilia aut benivolentiae esse crede-
bant, oratione extollunt. dein Sulla omnia pollicito
docti, quo modo apud Marium, item apud senatum
verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem op-
periuntur.

104 Marius postquam confecto quo intenderat negotio
Cirtam rediit et de adventu legatorum certior factus est,
illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellie-
num praetorem, praeterea omnis undique senatorii or-
2 dinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis
potestas Romam eundi fit, et ab consule interea indu-
tiae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere;
pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum
rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mu-
3 tantur. ceterum Mauri impetratis omnibus rebus tres
Romam profecti duce Cn. Octavio Rusone, qui quaestor
stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt.
ex eis Bocchus cum cetera tum maxume benignitatem
4 et studium Sullae lubens accipit. Romaeque legatis
eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lap-
sum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus
hoc modo respondetur:

5 'Senatus et populus Romanus benifici et iniuriae me-
mor esse solet. ceterum Boccho, quoniam paenitet, delicti
gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'

Quis rebus Bocchus cognitis per litteras a Mario 105
petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu
de communibus negotiis consuleretur. is missus cum 2
praesidio equitum atque peditum, item funditorum
Balearium. praeterea iere sagittarii et cohors Pae-
ligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa,
neque his secus atque aliis armis advorsus tela hostium,
quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto deni- 3
que die Volux, filius Bocchi, repente in campis paten-
tibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit,
qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus
et numerum ampliorem vero et hostilem metum ef-
ficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela 4
temptare intendere, timor aliquantus, sed spes amplior
quippe victoribus et advorsum eos, quos saepe vice-
rant. interim equites exploratum praemissi rem, uti 5
erat, quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem 106
appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul
et praesidio missum. deinde eum et proxumum diem
sine metu coniuncti eunt. post, ubi castra locata et 2
diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pavens
ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus
cognitum Iugurtham haud procul abesse. simul, uti
noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur.
ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam 3
pertimescere: virtuti suorum satis credere; etiam si
certa pestis adesset, mansurum potius, quam, proditis
quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post
paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab 4
eodem monitus, uti noctu proficisceretur, consilium
adprobat; ac statim milites cenatos esse in castris
ignisque quam creberrumos fieri, dein prima vigilia
silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis 5
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metaba-
tur, cum equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter
duum milium intervallo ante consedisse. quod post- 6
quam auditum est, tum vero ingens metus nostros

invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis cir
cumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum
neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.
107 at Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab
iniuria Maurum prohibet. suos hortatur, uti fortem
animum gererent: saepe ante a paucis strenuis advor-
sum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in
proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec
quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis
pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et
2 caecum corpus ad hostis vortere. dein Volucem, quon-
iam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut
sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris
3 abire iubet. ille lacrumans orare, ne ea crederet:
nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthae, cui
4 videlicet speculanti iter suum cognitum esset. cete-
rum quoniam neque ingentem multitudinem haberet
et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere
illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis ad-
5 esset. qua re optumum factu videri per media eius
castra palam transire; sese vel praemissis vel ibidem
6 relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea res uti
in tali negotio probata; ac statim profecti, quia de
inproviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha
7 incolumes transeunt. deinde paucis diebus quo ire in-
tenderant, perventum est.
108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine
multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha,
postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole
speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massu-
gradae filius, ex gente Masinissae, ceterum inpar ma-
terno genere (nam pater eius ex concubina ortus erat),
2 Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem
Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempesta-
tibus expertus ilico ad Sullam nuntiatum mittit: pa-
ratum sese facere quae populus Romanus vellet: con-
loquio diem locum tempus ipse delegeret. consulto sese

omnia cum illo integra habere: neu Iugurthae legatum
pertimesceret, quo res communis licentius gereretur;
nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. sed ego 3
conperior Bocchum magis Punica fide quam ob ea,
quae praedicabat, simul Romanum et Numidam spe
pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere
solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet;
lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.
igitur Sulla respondit se pauca coram Aspare locutu- 109
rum, cetera occulte nullo aut quam paucissumis prae-
sentibus. simul edocet quae sibi responderentur.
postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit se missum 2
a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum
agitaturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post 3
diem decumum redire iubet, ac nihil etiam nunc de-
crevisse, sed illo die responsurum. deinde ambo in
sua castra digressi sunt. sed ubi plerumque noctis 4
processit, Sulla a Boccho occulte accersitur. ab utro-
que tantum modo fidi interpretes adhibentur, prae-
terea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia
ambobus. ac statim sic rex incipit:

'Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus 110
in hac terra et omnium, quos novi, privato homini
gratiam deberem. et mehercule, Sulla, ante te cogni- 2
tum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli,
nullius indigui. id inminutum, quod ceteri dolere so- 3
lent, ego laetor. fuerit mihi aliquando eguisse pre-
tium tuae amicitiae, qua apud animum meum nihil
carius habeo. id adeo experiri licet. arma viros pe- 4
cuniam, postremo quicquid animo lubet, sume utere,
et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam pu-
taveris: semper apud me integra erit; denique nihil
me sciente frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem 5
armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est.

Ceterum de re publica vostra, cuius curator huc 6
missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano
neque feci neque factum umquam volui; at finis meos

7 advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto,
quando vobis ita placet. gerite quod voltis cum Iu-
8 gurtha bellum. ego flumen Muluccham, quod inter me
et Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugur-
tham sinam. praeterea si quid meque vobisque dignum
petiveris, haud repulsus abibis.'

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace
et communibus rebus multis disseruit. denique regi
patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Roma-
num, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam
habituros. faciundum esse aliquid, quod illorum magis
quam sua rettulisse videretur. id adeo in promptu esse,
quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Roma-
nis tradidisset, fore ut illi quam plurumum deberetur;
amicitiam foedus Numidiae partem, quam nunc pete-
2 ret, tum ultro adventuram. rex primo negitare: co-
gnationem adfinitatem, praeterea foedus intervenisse;
ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos
averteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi
3 erant. denique saepius fatigatus lenitur et ex volun-
4 tate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum ad
simulandam pacem, cuius Numida defessus bello avi-
dissumus erat, quae utilia visa constituunt. ita con-
posito dolo digrediuntur.

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum,
appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum
posse condicionibus bellum poni: quam ob rem regis
2 sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iu-
gurthae proficiscitur. deinde ab illo cuncta edoctus
properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum
et ei nuntiat Iugurtham cupere omnia, quae impera-
rentur, facere, sed Mario parum confidere; saepe antea
cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra
3 fuisse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et
ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus
quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi Sul-
lam traderet. cum talem virum in potestatem habuisset,

tum fore uti iussu senatus aut populi foedus fieret,
neque hominem nobilem, non sua ignavia sed ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri. haec 113
Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ce-
terum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. sed
plerumque regiae voluntates ut vehementes sic mo-
biles, saepe ipsae sibi advorsae. postea tempore et 2
loco constituto, in conloquium uti de pace veniretur,
Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum ap-
pellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. illi
pariter laeti ac spei bonae pleni esse.

Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem conlo- 3
quio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim inmu-
tata voluntate remotis ceteris dicitur secum ipse multum
agitavisse, voltu [corporis] pariter atque animo varius;
quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse.
tamen postremo Sullam accersi iubet et ex illius sen- 4
tentia Numidae insidias tendit. deinde, ubi dies ad- 5
venit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul ab-
esse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi
obvius honoris causa procedit in tumulum facillumum
visu insidiantibus. eodem Numida cum plerisque ne- 6
cessariis suis inermis, uti dictum erat, adcedit, ac sta-
tim signo dato undique simul ex insidiis invaditur. ce- 7
teri obtruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab
eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Ita- 2
lia omnis contremuit. illique et inde usque ad nostram
memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae
prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria cer-
tari. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iu- 3
gurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius
consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia,
isque kalendis Ianuariis magna gloria consul trium-
phavit. et ea tempestate spes atque opes civitatis in 4
illo sitae.

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE
EXCERPTAE DE HISTORIIS.

[ORATIO LEPIDI COS. AD POPULUM ROMANUM.]

1 'Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maxumi et clari estis, plurumum timoris
mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda aestumatis, ea parum credundo de aliis
circumveniamini (praesertim cum illi spes omnis in
scelere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet,
quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit,
quo captis libertatis curam miseria eximat) aut, si
provideritis, in tutandis periculis magis quam ulci-
2 scendo teneamini. satellites quidem eius, homines
maxumi nominis, optumis maiorum exemplis, nequeo
satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum
mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
3 optumo iure liberi agere: praeclara Brutorum atque
Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae
4 maiores virtute peperere, subvortunda. nam quid a
Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho defensum
est aliud quam libertas et suae cuique sedes neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Ro-
mulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exerci-
tuum clade neque consulum et aliorum principum,

quos fortuna belli consumpserat, satiatus, sed tum
crudelior, cum plerosque secundae res in miserationem
ex ira vortunt. quin solus omnium post memoriam 6
humani *generis* supplicia in post futuros conposuit,
quis prius iniuria quam vita certa esset, pravissume-
que per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum
vos metu gravioris serviti a repetunda libertate ter-
remini.

Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne 7
spolia vostra penes illos sint, non prolatandum neque
votis paranda auxilia. nisi forte speratis taedium iam
aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus
occupata periculosius dimissurum. at ille eo processit, 8
ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia retinendae
dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et 9
otium cum libertate, quae multi probi potius quam
laborem cum honoribus capessebant, nulla sunt: hac 10
tempestate serviundum aut imperitandum, habendus
metus est aut faciundus, Quirites. nam quid ultra? 11
quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt?
populus Romanus, paulo ante gentium moderator, ex-
utus imperio gloria iure, agitandi inops despectusque
ne servilia quidem alimenta reliqua habet. sociorum 12
et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis
factis a vobis data per unum prohibentur et plebis
innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mer-
cedem scelerum. leges iudicia, aerarium provinciae 13
reges penes unum, denique necis civium et vitae licen-
tia. simul humanas hostias vidistis et sepulcra infecta 14
sanguine civili. estne viris reliqui aliud quam solvere 15
iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem
unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit
neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus
nisi muliebri ingenio expectat.

Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia 16
turbarum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis
repeto. scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in 17

imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius
aliena bene parta prodegerint, nisi adprobaritis om-
nes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus
virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus,
bona civium miserorum quasi Cimbricam praedam
18 venum aut dono datam. at obiectat mihi possessiones
ex bonis proscriptorum. quod quidem scelerum illius
vel maxumum est, non me neque quemquam omnium
satis tutum fuisse, si recte faceremus. atque illa,
quae tum formidine mercatus sum, pretio soluto iure
dominus tamen restituo, neque pati consilium est ullam
19 ex civibus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie
contracta toleravimus, manus conserentis inter se Ro-
manos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa.
scelerum et contumeliarum omnium finis sit. quorum
adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria nu-
meret et, si liceat, avidius fecerit.

20 Neque iam, quid existumetis de illo, sed quantum
audeatis, vereor, ne alius alium principem expectantes
ante capiamini, non opibus eius, quae futiles et con-
ruptae sunt, sed vostra socordia, qua raptum ire licet
21 et, quam audeas, tam videri felicem. nam praeter sa-
tellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non
omnia mutata praeter victoriam? scilicet milites, quo-
rum sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum,
divitiae partae sunt. an quibus praelatus in magi-
stratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum
22 omnium dehonestamentum? itaque maxumam mihi
fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et
23 labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi
forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt,
per arma conditam a maioribus suis, utique iura et
iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede,
cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque
invidiam suam, praemia penes paucos intellegerent.
24 qua re igitur tanto agmine atque animis incedit? quia
secundae res mire sunt vitiis optentui, quibus labe-

factis, quam formidatus est, tam contemnetur. nisi
forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parri-
cidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam
et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes,
praeda civilis a servis sumpta, ius iudiciumque om-
nium rerum penes se, quod populi Romani fuit. quae 25
si vobis pax et conposita intelleguntur, maxuma tur-
bamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite
legibus inpositis, accipite otium cum servitio et tra-
dite exemplum posteris ad rem publicam suimet san-
guinis mercede circumveniundam. mihi quamquam 26
per hoc summum imperium satis quaesitum erat no-
mini maiorum, dignitati atque etiam praesidio, tamen
non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa
est periculosa libertas quieto servitio. quae si pro- 27
batis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M.
Aemilium consulem ducem et auctorem sequimini ad
recipiundam libertatem.'

[ORATIO PHILIPPI IN SENATU.]

'Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam 1
quietam esse aut in periculis a promptissumo quoque
defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse.
sed contra seditionibus omnia turbata sunt et ab eis,
quos prohibere magis decebat; postremo, quae pes-
sumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus
faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam 2
vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt,
nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium
est. pro di boni, qui hanc urbem omissa cura adhuc 3
tegitis, M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus,
qui peior an ignavior sit, deliberari non potest, exer-
citum obprimundae libertatis habet et se *e* contempto
metuendum effecit: vos mussantes et retractantes ver-

bis et vatum carminibus pacem optatis magis quam
defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis
4 dignitatem, illi metum detrahi. atque id iure, quoniam
ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset,
5 cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? at scilicet
eos, qui ad postremum usque legatos pacem concordiam
et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo pepe-
risse. immo despecti et indigni re publica habiti prae-
dae loco aestumantur, quippe metu pacem repetentes,
quo habitam amiserant.

6 Equidem a principio, cum Etruriam coniurare,
proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lace-
rari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia
cum paucis secutus sum. ceterum illi, qui gentis
Aemiliae bene facta extollebant et ignoscundo populi
Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum
Lepidum progressum aiebant, cum privata arma ob-
primundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut
patrocinia quaerundo consilium publicum conruperunt.
7 at tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis
sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutave-
rit: nunc est pro consule cum imperio, non empto
sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus,
et ad eum concurrere homines omnium ordinum con-
ruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum
conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in
pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu, bellum
ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein
8 Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea
Etruria atque omnes reliquiae belli adrectae, Hispa-
niae armis sollicitae, Mithridates in latere vectigalium
nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello cir-
cumspicit; quin praeter idoneum ducem nihil abest ad
9 subvortundum imperium. quod ego vos oro atque
obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis neu pa-
tiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros

contactu procedere. nam ubi malos praemia secuntur,
haud facile quisquam gratuito bonus est.

An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro 10
atque flamma urbem invadat? quod multo propius
est ab eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia
ad arma civilia. quae ille advorsum divina et humana
omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria,
sed legum ac libertatis subvortundae. agitur enim 11
ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers
consili, inquies, haec atque illa temptans; metuit otium,
odit bellum; luxu atque licentia carendum videt atque
interim abutitur vostra socordia. neque mihi satis 12
consili est, metum an ignaviam an dementiam eam
appellem, qui videmini tanta mala quasi fulmen op-
tare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari
quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum na- 13
tura sit. antea malum publicum occulte, auxilia pa-
lam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant:
nunc pax et concordia disturbantur palam, defendun-
tur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos
in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget 14
recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui
placere ait sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura
rescindi, cum ipse armis cogat, civitatem confirmari
quibus ademptam negat, concordiae gratia tribuniciam
potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae.
pessume omnium atque inpudentissume, tibine egestas 15
civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi
armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum
petis, quasi primum reddideris, bello concordiam quae-
ris, quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus,
hostis omnium bonorum. ut te neque hominum neque
deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti!
qui quando talis es, maneas in sententia et retineas 16
arma, te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquies
ipse, nos in sollicitudine attineas. neque te provinciae

regem neque di penates civem patiuntur. perge qua
coeptas, ut quam maturrume merita invenias.
17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando
rem publicam intutam patiemini et verbis arma temp-
tabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae pu-
blice et privatim extortae, praesidia deducta atque
inposita, ex lubidine leges imperantur, cum interim
vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avi-
dius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum
intelleget se metu magis quam aequo et bono sus-
18 tentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse
ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae
victis toleranda sunt, ea cum facere possitis, patia-
mini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab
19 illo bellum suadet. haec si placent, si tanta torpedo
animos obpressit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in
urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus
vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis,
quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et
20 alii boni rem publicam frustra curant. agite, ut lubet,
parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia,
qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus
advorsum deos penatis manus armare. sin libertas
et vera magis placent, decernite digna nomine et
21 augete ingenium viris fortibus. adest novos exercitus,
ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis,
duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa,
quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur.
22 Qua re ita censeo, quoniam *M.* Lepidus exercitum
privato consilio paratum cum pessumis et hostibus
rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem
ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro
consule et ceteris, quibus imperium est, urbi prae-
sidio sint operamque dent, ne quid res publica detri-
menti capiat.'

[ORATIO C. COTTAE AD POPULUM ROMANUM.]

'Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, 1
multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim rep-
puli deorum auxiliis et virtute mea; in quis omnibus
numquam animus negotio defuit neque decretis labos;
malae secundaeque res opes, non ingenium mihi mu-
tabant. at contra in his miseriis cuncta me cum for- 2
tuna deseruere. praeterea senectus, per se gravis, cu-
ram duplicat, cui misero acta iam aetate ne mortem
quidem honestam sperare licet. nam, si parricida 3
vostri sum et bis genitus hic deos penatis meos pa-
triamque et summum imperium vilia habeo, quis
mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo?
quin omnia memorata apud inferos supplicia scelere
meo vici.

A prima adulescentia in ore vostro privatus et in 4
magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui
pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam facun-
diam neque ingenium ad male faciundum exercui; avi-
dissumus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re
publica suscepi. quis victus cum illa simul cum egens
alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites,
rursus mihi patriam deosque penatis cum ingenti di-
gnitate dedistis. pro quibus benificiis vix satis gratus 5
videar, si singulis animam quam nequeo concesserim.
nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore
cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono
datur atque accipitur.

Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique in- 6
peditissuma re publica. namque imperatores Hispaniae
stipendium milites, arma frumentum poscunt, et id res
cogit, quoniam defectione sociorum et Sertori per
montis fuga neque manu certare possunt neque utilia
parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes 7

Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est nec
minus Italiae marituma et provinciarum, cum interim
vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum
sustinent: ita classe, quae conmeatus tuebatur, minore
8 quam antea navigamus. haec si dolo aut socordia
nostra contracta sunt, agite, ut monet ira, supplicium
sumite: sin fortuna communis asperior est, qua re in-
digna vobis nobisque et re publica incipitis?
9 Atque ego, cuius aetati mors propior est, non de-
precor, si quid ea vobis incommodi demitur, neque mox
ingenio corporis honestius quam pro vostra salute
10 finem vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul, facio
quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedo-
que me pro re publica. quam deinde cui mandetis,
11 circumspicite; nam talem honorem bonus nemo volet,
cum fortunae et maris et belli ab aliis acti ratio red-
12 dunda aut turpiter moriundum sit. tantum modo in
animis habetote non me ob scelus aut avaritiam cae-
sum, sed volentem pro maxumis benificiis animam dono
13 dedisse. per vos, Quirites, et gloriam maiorum, tole-
14 rate advorsa et consulite rei publicae. multa cura
summo imperio inest, multi ingentes labores, quos
nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis, cum
omnes provinciae regna, maria terraeque aspera aut
fessa bellis sint.'

[EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM.]

1 'Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissumum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma

omnium morte, confecistis. hacine spe populus Ro- 2
manus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia
pro volneribus et totiens ob rem publicam fuso san-
guine? fessus scribundo mittundoque legatos omnis
opes et spes privatas meas consumpsi, cum interim a
vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerari 3
praestare an exercitum sine frumento et stipendio
habere posse?

Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio 4
quam consilio profectum, quippe qui nomine modo
imperi a vobis accepto diebus quadraginta exercitum
paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis ab
Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud
atque Hannibal, nobis opportunius, patefeci. recepi 5
Galliam Pyrenaeum Lacetaniam Indigetis et primum
impetum Sertori victoris novis militibus et multo
paucioribus sustinui hiememque castris inter saevis-
sumos hostis, non per oppida neque ex ambitione
egi. quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, 6
oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus
valet quam verba. castra hostium apud Sucronem
capta et proelium apud flumen Durium et dux hostium
C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
satis clara vobis sunt. pro quis, o grati patres, ege-
statem et famem redditis.

Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; 7
namque stipendium neutri datur, victor uterque in
Italiam venire potest. quod ego vos moneo quaesoque 8
ut animadvortatis neu cogatis necessitatibus privatim
mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab 9
hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem
vastavimus, praeter maritumas civitatis: ultro nobis
sumptui aerique sunt. Gallia superiore anno Metelli ex-
ercitum stipendio frumentoque aluit et nunc malis fruc-
tibus ipsa vix agitat. ego non rem familiarem modo,
verum etiam fidem consumpsi. reliqui vos estis: qui 10

nisi subvenitis, invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.'

[ORATIO MACRI TRIB. PLEB. AD PLEBEM.]

1 'Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a
maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum ser-
vitium interesset, multis mihi disserundum fuit docendi-
que, quas ob iniurias et quotiens a patribus armata ple-
bes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris
2 sui tribunos plebis. nunc hortari modo relicum est et
ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem.
3 neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus in-
potens inani specie magistratus pellere dominatione
incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam
4 soli innocentes. sed praeter spem bonam ex vobis,
quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro liber-
tate potiora esse forti viro quam omnino non cer-
tavisse.

5 Quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim
cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis
in vos convortere meliusque habent mercede delinquere
6 quam gratis recte facere. itaque omnes concessere
iam in paucorum dominationem, qui per militare no-
men aerarium exercitus, regna provincias occupavere
et arcem habent ex spoliis vostris, cum interim more
pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque
praebetis, exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi
quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim,
7 nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc om-
nes, at mox, si vostra receperitis, ad vos plerique.
raris enim animus est ad ea, quae placent, defendunda,
ceteri validiorum sunt.

8 An dubium habetis, num officere quid vobis uno

animo pergentibus possit, quos languidos socordesque
pertimuere? nisi forte C. Cotta, ex factione media
consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebis
restituit. et, quamquam L. Sicinius primus de pote-
state tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circum-
ventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam
vos iniuriae pertaesum est. quod ego nequeo satis
mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intellexistis.
Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem 9
mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. tu- 10
multus intercessit Bruto et Mamerco consulibus. dein
C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus
est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in 11
L. Quintium, vidistis. quantae denique nunc mihi
turbae concitantur! quae profecto in cassum agebantur,
si prius quam vos serviundi finem illi dominationis
facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta
alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis
sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in 12
tempus arsere, permansit una res modo, quae utrim-
que quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia,
telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos 13
moneo quaesoque ut animadvortatis neu nomina re-
rum ad ignaviam mutantes otium pro servitio appel-
letis. quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium
superaverit, non est condicio: fuisset, si omnino quies-
setis: nunc animum advortere et, nisi viceritis, quo-
niam omnis iniuria gravitate tutior est, artius ha-
bebunt.

"Quid censes igitur?" aliquis vostrum subiecerit. 14
primum omnium omittundum morem hunc quem agitis
inpigrae linguae, animi ignavi, non ultra contionis
locum memores libertatis. deinde (ne vos ad virilia 15
illa vocem, quo tribunos plebei modo, patricium ma-
gistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia
maiores vostri paravere), cum vis omnis, Quirites, in
vobis sit et quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro

vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut
16 alium quem deum consultorem expectatis? magna
illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo
rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auc-
17 tum atque adiutum properatis. neque ego vos ultum
iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis, neque
discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens
iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt,
non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius
18 sanguinem vostrum praebeatis, censebo. gerant ha-
beantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mi-
thridatem Sertorium et reliquias exulum persequantur
cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus
19 nulla pars fructus est. nisi forte repentina ista fru-
mentaria lege munia vostra pensantur. qua tamen
quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui
profecto non amplius possunt alimentis carceris. nam-
que ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt
vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res
20 et ignaviam cuiusque tenuissuma spe frustratur. quae
tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium osten-
taretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum re-
rum ultro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus
21 est. namque alio modo neque valent in univorsos
neque conabuntur. itaque simul conparant delenimenta
et differunt vos in adventum Cn. Pompei, quem ipsum,
ubi pertimuere, sublatum in cervices suas, mox dempto
22 metu lacerant. neque eos pudet, vindices uti se ferunt
libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam
23 non audere aut ius non posse defendere. mihi qui-
dem satis spectatum est Pompeium, tantae gloriae
adulescentem, malle principem volentibus vobis esse
quam illis dominationis socium auctoremque in primis
24 fore tribuniciae potestatis. verum, Quirites, antea
singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia
habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere
talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est, neque enim 25
ignorantia res claudit. verum occupavit nescio quae 26
vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio,
cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde liber-
tatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet
atque illuc, munera ditium dominorum. atque haec 27
eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter poten-
tium inimicitias donoque dantur in provincias magi-
stratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, 28
quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis
erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinue-
rint, quam vos repetiveritis libertatem.'

[EPISTULA MITHRIDATIS.]

'Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes, qui 1
secundis rebus suis ad belli societatem orantur, conside-
rare debent, liceatne tum pacem agere, dein, quod quae-
situr, satisne pium tutum, gloriosum an indecorum sit.
tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et 2
scelestissumi, egregia fama, si Romanos obpresseris,
futura est, neque petere audeam societatem et frustra
mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae 3
te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
maxume hortabuntur. ille enim obnoxius qualem tu 4
voles societatem accipiet; mihi fortuna multis rebus
ereptis usum dedit bene suadendi et, quod florentibus
optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum,
quo rectius tua conponas.

Namque Romanis cum nationibus populis regibus 5
cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido
profunda imperi et divitiarum. qua primo cum rege
Macedonum Philippo bellum sumpsere, dum a Car- 6
thaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes. ei

subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum
avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis
Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus
7 est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et
varia certamina apud Samothracas deos acceptum in
fidem callidi et repertores perfidiae, quia pacto vitam
8 dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amici-
tiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho
pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi,
sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servo-
rum effecere, simulatoque inpio testamento filium eius
Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium
more per triumphum duxere, Asia ab ipsis obsessa
9 est. postremo Bithyniam Nicomede mortuo diripuere,
cum filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus
haud dubie esset.

10 Nam quid ego me appellem? quem, diiunctum
undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia
fama erat divitem neque serviturum esse, per Nico-
medem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud igna-
rum et ea, quae accidere, testatum antea Cretensis,
solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptole-
11 maeum. atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
expuli Asiamque, spolium regis Antiochi, recepi et
12 Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postre-
mus servorum Archelaus exercitu prodito inpedivit.
illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis la-
boribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poe-
nas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum pro-
latans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem
13 nisi excidio habituri. equidem cum mihi ob ipsorum
interna mala dilata proelia magis quam pacem datam
intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero
probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis,
rursus tamen bellum coepi, Marcumque Cottam, Ro-
manum ducem, apud Calchedona terra fudi, mari exui
14 classe pulcherruma. apud Cyzicum magno cum exer-

citu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo cir-
cum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita sine
vi hostium, regredi conatus in patrium regnum, nau-
fragiis apud Parium et Heracleam militum optumos
cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam 15
exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis
inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum
Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omni-
bus locis in Armeniam concessi. secutique Romani
non me, sed morem suum omnia regna subvortundi,
quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, inpru-
dentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum fir- 16
miorem te ad resistundum an finem belli futurum
putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armo-
rum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab
illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Ti-
granis regno integro, meis militibus belli prudentibus,
procul ab domo parvo labore per nostra corpora bel-
lum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo
periculo possumus. an ignoras Romanos, postquam ad 17
occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc
convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum
habere, domum coniuges, agros imperium? convenas
olim sine patria parentibus, peste conditos orbis terra-
rum, quibus non humana ulla neque divina obstant,
quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes potentis-
que trahant excindant, omniaque non serva et ma-
xume regna hostilia ducant? namque pauci libertatem, 18
pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti su-
mus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, 19
cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis
inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in prae-
sens et postea bellum expectas? Romani arma in 20
omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia
maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis
serundo magni facti; per hunc morem extinguent omnia 21

aut occident. quod haud difficile est, si tu Mesopo-
tamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine
frumento sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis
22 adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio
profectum magnis regibus latrones gentium obpres-
23 sisse. quod uti facias, moneo hortorque, neu malis
pernicie nostra tuam prolatare quam societate vic-
tor fieri.'

INDEX NOMINUM.

M. R. Hodgdon,

BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
TEUBNERIANA.

C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA IUGURTHA
EX HISTORIIS
ORATIONES ET EPISTULAE.

IN USUM SCHOLARUM

EDIDIT

ADAM EUSSNER.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCI.

BIBLIOTHECA

SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM TEUBNERIANA.

	ℳ ₰
Aelianus ed. *Hercher*. 2 voll.	9.—
—— —— **varia historia**	—.90
Aeneae comment. Poliorc. **ed.** *Hug*	1.35
Aeschines ed. *Franke*	—.90
Aeschyli tragoediae ed. *Weil*	1.50
—— —— **Einzelne Stücke** à	—.30
Ammianus M. ed. *Gardthausen*. 2 voll.	7.20
Anacreon ed. *Rose*. Ed. II	1.—
Andocides ed. *Blaß*. Ed. II	1.20
Annae Comnenae Alexias ed. *Reifferscheid*. 2 voll.	7.50
Anthimus ed. *Rose*	1.—
Anthologia latina ed. *Riese*. I. 1. 2.	7.50
—— lyrica ed. *Hiller*. Ed. IV	3.—
Antiphon ed. *Blaß*. Ed. II	2.10
Antoninus ed. *Stich*	1.80
Apollodorus ed. *Bekker*	1.—
Apollonius Perg. ed. *Heiberg*. Vol. I.	4.50
Apollonius Rhodius ed. *Merkel*	1.—
Appian ed. *Mendelssohn*. 2 voll.	9.—
Archimedes ed. *Heiberg*. 3 voll.	18.—
Aristophanes ed. *Bergk*. 2 voll. Ed. II	3.—
—— —— einzelne Stücke à	—.45
Aristoteles, de partibus animal. ed. *Langkavel*	1.80
—— de arte poetica ed. *Christ*	—.60
—— physica ed. *Prantl*	1.50
—— Ethica Eudemia ed. *Susemihl*.	1.80
—— —— Nicomachea ed. *Susemihl*	1.80
—— de coelo etc. ed. *Prantl*	1.20
—— de coloribus, audibilibus, physiogn. ed. *Prantl*	—.60
—— politica ed. *Susemihl*	2.40
—— magna moralia ed. *Susemihl*	1.20
—— de anima libri III ed. *Biehl*	1.20
—— ars rhetorica ed. *Römer*	2.10
—— metaphysica ed. *Christ*	2.40
—— fragmenta ed. *Rose*	4.50
—— oeconomica ed. *Susemihl*	1.50
—— de plantis ed. *Apelt*	3.—
Arriani expeditio Alex. ed. *Abicht*	1.20
—— scripta min. ed. *Eberhard*	1.80
Athenaeus ed. *Kaibel*. 3 voll.	17.10
Augustinus iter. ed. *Dombart*. 2 voll.	6.—
Aulularia ed. *Peiper*	1.50
Ausonius ed. *Peiper*	6.60
Autolycus ed. *Hultsch*	3.60
Avienus ed. *Breysig*	1.—
Babrius ed. *Schneidewin*	—.60
Boetius de inst. arithm. ed. *Friedlein*	5.10
—— de consolatione ed. *Peiper*	2.70
—— comm. in libr. Aristotelis *περὶ ἑρμηνείας* rec. *Meiser*. 2 voll.	8.70
Bucolici Graeci ed. *Ahrens*. Ed. II.	—.60
Caesar ed. *Dinter*. 3 voll. Ed. mai. à	1.—
—— Ed. II min.	1.50
—— de bello Gallico. Ed. II min.	—.75
—— —— civili. Ed. II min.	—.60
Cassius Felix ed. *Rose*	3.—
Catullus ed. *Müller*	—.45
—— **Tibull., Propertius** et *Müller*	2.70
Cebetis tabula ed. *Drosihn* (vergr.)	—.60

	ℳ ₰
Celsus ed. *Daremberg*	3.—
Censorinus ed. *Hultsch*	1.20
Cicero ed. *Mueller*. 5 partes (11 voll.) [Auch in 37 einzelnen Heften.]	22.35
—— oratt. selectae XXI ed. *Müller*. 2 partes	1.50
—— —— XIX edd. *Eberhard* et *Hirschfelder*	2.—
—— epistolae ed. *Wesenberg*. 2 voll.	6.—
—— —— sel. ed. *Dietsch*. 2 partes	2.50
Cleomedes ed. *Ziegler*	2.70
Commodianus ed. *Ludwig*. 2 voll.	2.70
Cornelius Nepos ed. *Fleckeisen*	—.30
Cornutus ed. *Lang*	1.50
Corpusculum poesis epic. ludib. edd. *Brandt* et *Wachsmuth*. 2 voll.	6.—
Curtius Rufus ed. *Vogel*	1.20
Dares Phrygius ed. *Meister*	1.20
Demosthenes ed. *Dindorf*. 3 voll. Ed. IV cur. *Blaß*. Ed. minor.	4.50
—— —— Auch in 6 partes, à pars	—.75
—— —— 3 voll. Editio maior	7.20
Dictys Cretensis ed. *Meister*	1.50
Dinarchus ed. *Blaß*	1.—
Dio Cassius ed. *Melber*. Vol. I	4.50
Dio Chrysost. ed. *Dindorf*. 2 voll.	5.40
Diodorus ed. *Vogel*. Vol. I. II à	3.60
Dionysius Halic. ed. *Jacoby*. Vol. I. II	6.60
Dracontius ed. *de Duhn*	1.20
Eclogae poet. latin. ed. *Brandt*	1.—
—— poet. graec. ed. *Stadtmüller*	2.70
Epicorum Graec. fragm. ed. *Kinkel*. I	3.—
Euclidis elem. ed. *Heiberg*. 5 voll.	24.60
Eudociae violarium ed. *Flach*	7.50
Euripides ed. *Nauck*. 3 voll. Ed. III.	5.70
—— —— Einzelne Tragödien à	—.30
Eusebius ed. *Dindorf*. 4 voll.	15.—
Eutropius ed. *Ruehl*	—.45
Fabulae Aesopicae ed. *Halm*	—.90
Fabulae Roman. ed. *Eberhard*. Vol. I	3.75
Florilegium Graecum. 10 fasc. à	—.45
Florus ed. *Halm*	1.—
Fragmenta poet. Rom. ed. *Baehrens*	4.20
Frontinus ed. *Gundermann*	1.50
Gaius ed. *Huschke*. Ed. V	2.70
Galeni scripta min. edd. *Marquardt*, *Mueller*, *Helmreich*. 3 voll. Vol. I. II	4.50
Gellius ed. *Hertz*. 2 voll. Ed. II.	4.20
Georgius Cyprius ed. *Gelzer*	3.—
Heliodor ed. *Bekker*	2.40
Herodian ed. *Bekker*	1.20
Herodotus edd. *Dietsch-Kallenberg*. 2 voll. Ed. II à Vol. I auch in 2, II in 3 Fasc.	1.35
Hesiodus ed. *Flach*	—.45
Hesychius Milesius ed. *Flach*	—.75
Hieronymus ed. *Herding*	2.40
Historia Apollonii ed. *Riese*	1.—
Historici Graeci minores ed. *Dindorf*. 2 voll.	8.25

	M. ₰
Theodorus Prodromus ed. *Hercher*	—.50
Theon Smyrnaeus ed. *Hiller* . . .	3.—
Theophrastus ed. *Wimmer*. 3 voll.	6.60
Theophrasti char. ed. *Foss* (vergr.)	1.20
Theophylacti historiae ed. *de Boor*	6.—
Thucydides ed. *Boehme*. 2 voll. .	2.40
Tibullus ed. *Müller*.	—.30
Ulpian ed. *Huschke*. Ed. V. . . .	—.75
Valerius Flaccus ed. *Baehrens* . .	1.50
—— **Maximus** ed. *Kempf*	4.50
—— **Julius** ed. *Kuebler*	2.70
Varronis rerum rust. libb. ed. *Keil*	1.50
Vegetius ed. *Lang*. Ed. II. . . .	3.90
Velleius Paterculus ed. *Haase* . .	—.60
—— —— ed. *Halm*	1.—
Vergilius Mar. ed. *Ribbeck*	1.35
—— —— Bucolica et Georgica . .	—.45
—— —— Aeneis	—.90
—— ed. *Güthling*. Vol. I. Bucolica. Georgica.	—.45
—— —— Vol. II. Aeneis	—.90
—— grammaticus ed. *Huemer* . .	2.40
Xenophontis expeditio Cyri ed. *Hug*. Ed. minor	—.75
—— —— —— Ed. maior	1.20
—— hist. Graeca ed. *Keller*. Ed. min.	—.90

	M. ₰
Xenophontis institutio Cyri ed. *Hug*. Ed. min.	—.90
—— —— —— Ed. maior	1.50
—— comment. ed. *Gilbert*. Ed. maior	1.—
—— —— —— Ed. minor.	—.45
—— —— ed. *Dindorf*	—.45
—— scripta min. ed. *Dindorf* . . .	—.90
Zonaras ed. *Dindorf*. 6 voll. . . .	19.50

Bibliotheca scriptorum medii aevi Teubneriana.

Albertus Troilus ed. *Merzdorf* . .	3.—
Amarcius, Sextus, ed. *Manitius* .	2.25
Canabutzes, Ioannes, ed. *Lehnerdt*.	1.80
Christus patiens ed. *Brambs* . . .	2.25
Thiofridi vita Willibr. ed. *Rossberg*	1.80
Vitae sanct. XI metr. ed. *Harster*.	3.—

Bibliotheca scriptorum latinorum recentioris aetatis.

Mureti, M. A., scripta selecta. Ed. *I. Frey*. Vol. I et II. . à	1.20
Ruhnkenii, D., elogium Tiberii Hemsterhusii. Ed. *I. Frey* . .	—.45

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

	M. ₰
Historicorum Rom. rell. ed. *Peter*	4.50
Homeri carm. ed. *Dindorf.* Ed. IV. Mit Einleitung von *Sengebusch.* Ilias	2.25
—— —— —— Odyssea	2.25
—— —— Ed. V cur. *Hentze.* Ilias. 2 partes à	—.75
—— —— —— Odyssea. 2 partes à	—.75
—— Odyss. ed. *Ludwich.* I. Ed. min.	—.75
Horatius ed. *Müller.* Ed. II maior	1.—
—— —— Ed. II minor	—.75
Hyginus Gromaticus ed. *Gemoll*	—.75
Hymni Homerici ed. *Baumeister*	—.75
Hyperides ed. *Blaſs.* Ed. II	1.35
Iamblichi Protrepticus ed. *Pistelli*	1.80
Iliadis carmina ed. *Koechly*	3.—
Incerti auctoris lib. de Constantino Magno ed. *Heydenreich*	—.60
Josephus, Fl., ed. *Naber.* Vol. I. II à	3.—
Isaeus ed. *Scheibe*	1.20
Isocrates edd. *Benseler-Blaſs.* Ed. II. 2 voll.	2.70
Iuliani imp. op. ed. *Hertlein.* 2 voll.	6.75
Iurisprudentiae anteiustinianae reliquiae ed. *Huschke.* Ed. V	6.75
—— —— —— Indices ed. *Fabricius*	1.80
—— Suppl. Bruchstücke a. Schriften röm. Juristen. Von *Huschke*	—.75
Iustiniani inst. ed. *Huschke*	1.—
—— novellae ed. *Zachariae.* 2 voll.	10.50
Iustinus ed. *Jeep.* Editio maior	2.70
—— Editio minor	—.90
—— ed. *Rühl*	1.50
Iuvenalis ed. *Hermann*	—.45
Iuvenci libb. evang. ed. *Marold*	1.80
Livius edd. *Weiſsenborn-Müller.* 6 vll. à	1.—
Vol. I—IV auch in je 2 Heften à	—.60
Ferner einzeln: lib. I et II	—.45
Lucian ed. *Jacobitz.* 3 voll.	6.30
—— —— Auch in 6 partes, à pars	1.05
Lucretius ed. *Bernays*	1.50
Lycophron ed. *Kinkel*	1.80
Lycurgus ed. *Scheibe*	—.60
Lydus ed. *Wachsmuth*	2.70
Lysias ed. *Scheibe.* Ed. II	1.20
Macrobius ed. *Eyſsenhardt*	5.40
Manethon ed. *Koechly*	1.50
Marcellus ed. *Helmreich*	3.60
Martialis ed. *Gilbert*	2.40
Martianus Capella ed. *Eyſsenhardt*	4.50
Maximus et Ammon. ed. *Ludwich.*	1.80
Minucius Felix ed. *Baehrens*	1.35
Nicephori opusc. hist. ed. *de Boor*	3.30
Nicomachus ed. *Hoche*	1.80
Nonnus ed. *Koechly.* 2 voll.	9.—
—— paraphrasis ed. *Scheindler*	4.50
Onosandros ed. *Koechly*	1.20
Orosius ed. *Zangemeister*	3.—
Ovidii opera edd. *Merkel* et *Ehwald.* 3 voll.	2.90
—— tristia ed. *Ehwald*	—.45
—— fasti	—.60
—— metamorphoseon del. ed. *Polle*	—.60
Panegyrici latini XII ed. *Baehrens*	3.60
Pausanias ed. *Schubart.* 2 voll.	3.60
Persius ed. *Hermann*	—.30
Phaedrus ed. *Müller*	—.30
Philodemus, de musica ed. *Kemke.*	1.50
Philostratus ed. *Kayser.* 2 voll.	8.25
Pindarus ed. *Christ*	1.—
Plato edd. *Hermann-Wohlrab.* 6 voll.	10.50
[Auch in 15 einzelnen Heften.]	
Plautus ed. *Fleckeisen.* Vol. I. II.	2.70
—— —— einzelne Stücke à	—.45
Plini epistolae ed. *Keil*	1.20
—— natur. historia ed. *Jan.* 6 voll.	13.20
Plinius et Gargilius Mart. ed. *Rose*	2.70
Plotinus ed. *Volkmann.* 2 voll.	9.—
Plutarchus ed. *Sintenis.* 5 voll.	8.40
[Auch in 14 einzelnen Heften.]	
—— mor. ed. *Bernardakis.* Vol. I. II à	3.—
Poetae lat. min. ed. *Baehrens.* 6 voll.	20.10
Poetarum Rom. fragm. ed. *Baehrens*	4.20
Polemon ed. *Hinck*	1.—
Polyaenus edd. *Wölfflin-Melber.* Ed. II	7.50
Polybius edd. *Büttner-Dindorf.* 4 voll.	12.60
Pomponii Melae de chronographia libri tres rec. *Frick*	1.20
Porphyrion ed. *Meyer*	4.20
Porphyrii op. sel. ed. *Nauck.* Ed. II.	3.—
Proclus ed. *Friedlein*	6.75
Propertius ed. *Müller*	—.60
Quintilianus ed. *Bonnell.* 2 voll.	2.40
—— —— lib. X ed. *Halm*	—.30
—— declamationes ed. Ritter	4.80
Quintus Smyrn. ed. *Koechly* (vergr.)	1.50
Rerum naturalium script. Graeci ed. *Keller.* Vol. I.	2.70
Rhetores Graeci ed. *Spengel.* 3 voll.	9.—
Rutilius Namatianus ed. *Müller*	—.75
Sallustius ed. *Euſsner*	—.45
Scholia in Sophoclis tragoedias vetera ed. *Papageorgius*	4.80
Scribonii Largi conp. ed. *Helmreich*	1.80
Scriptores historiae Augustae ed. *Peter.* 2 voll. Ed. II	7.50
—— metrici Graeci ed. *Westphal.* Vol. I	2.70
—— erotici Graeci ed. *Hercher.* 2 vll.	7.50
—— metrologici ed. *Hultsch.* 2 voll.	5.10
Seneca ed. *Haase.* 3 voll.	7.80
—— trag. edd. *Peiper* et *Richter*	4.50
—— rhetor ed. *Kieſsling*	4.50
Silii Italici Punica ed. *Bauer.* Vol. I	2.40
Sillographi Graeci v.: Corpusculum.	
Simeo Sethus ed. *Langkavel*	1.80
Sophocles edd. *Dindf-Mekler.* Ed. VI	1.50
—— —— einzelne Stücke à	—.30
Soranus ed. *Rose*	4.80
Statius edd. *Baehrens* et *Kohlmann,* 2 voll.	7.35
Stobaei floril. ed. *Meineke.* 4 voll.	9.60
—— eclogae ed. *Meineke.* 2 voll.	6.—
Strabo ed. *Meineke.* 3 voll.	6.—
Suetonius ed. *Roth*	1.50
Tacitus ed. *Halm.* 2 voll. Ed. IV	2.40
Vol. I. (Ann.) auch in 2 fascc. à	—.75
—— Germania, Agricola et dialogus ed. *Halm*	—.45
Terentius ed. *Fleckeisen*	1.20
Testamentum, novum, Graece ed. *Buttmann.* Ed. IV	2.25
Themistius ed. *Spengel.* 2 voll.	6.—